

ΑΘΗΝΑ-ΠΑΡΙΣΙ 1967-1974

Η αθηναϊκή δικτατορία και το φοιτητικό κίνημα στο εξωτερικό

Συζητούν:

1. Η ανατομία του καθεστώτος:

Σωτήρης Ριζάς – Τάσος Σακελλάρουπουλος – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2. Ένας Έλληνας στο Παρίσι τον καιρό της δικτατορίας:

Μάκης Καβουριάρης – Αντώνης Σαραντίδης – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαλκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2021

Εικόνα εξωφύλλου: Ο Μάκης Καβουριάρης, ο Νίκος Μπουρμπούλης και ο Νίκος Χατζηνικολάου σε διαδήλωση Ελλήνων φοιτητών στην Ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, 5/1967 (ΑΣΚΙ/Φωτογραφικό Αρχείο Ν. Κουσίδου – Σ. Σταυρόπουλου)

ΑΘΗΝΑ-ΠΑΡΙΣΙ 1967-1974

Η αθηναϊκή δικτατορία και το φοιτητικό κίνημα στο εξωτερικό

Συζητούν:

1. Η ανατομία του καθεστώτος:

Σωτήρης Ριζάς – Τάσος Σακελληρόπουλος – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

2. Ένας Έλληνας στο Παρίσι τον καιρό της δικτατορίας:

Μάκης Καβουριάρης – Αντώνης Σαραντίδης – Βαγγέλης Καραμανωλάκης

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στις ψηφιακές πλατφόρμες Soundcloud (<https://soundcloud.com/aski-6>) και Spotify.

Η συσσωρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παροντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητα της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, συγχρόνως ευχάριστο ανάγνωσμα.

54 χρόνια μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και την επιβολή της επτάχρονης δικτατορίας στην Ελλάδα, ο δημόσιος διάλογος γύρω από τη χούντα παραμένει, συχνά, εγκλωβισμένος σε απλουστεύσεις και στερεότυπα. Ταυτόχρονα, οι οπθένα και αυξανόμενες ιστορικές πηγές καθώς και σειρά νέων ερευνών και μελετών, έχουν καταφέρει να φωτίσουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες την ιστορία της περιόδου και να συμβάλουν στη βαθύτερη κατανόηση τόσο του καθεστώτος όσο και του αντιδικτατορικού αγώνα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Στην πρώτη συζήτηση που φιλοξενεί η παρούσα έκδοση, ο αντιπρόεδρος των ΑΣΚΙ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, συνομιλεί με τον Σωτήρη Ριζά, διευθυντή ερευνών και διευθύνοντα του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών και τον Τάσο Σακελληρόπουλο, υπεύθυνο των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη. Οι τρεις ιστορικοί, συστηματικοί μελετητές διαφορετικών πτυχών της περιόδου της δικτατορίας, επιχειρούν μία ανατομία της δικτατορίας των συνταγματαρχών, εστιάζοντας στην ίδια την ομάδα των μεσαίων και ανώτερων στελεχών του στρατού που κατέβαλαν την εξουσία, το καθεστώς που εγκαθίδρυσαν, τις πολιτικές που εφάρμοσε και τις διεθνείς του σχέσεις, τις πρακτικές της βίας και την οργάνωση της άμυνάς του απέναντι στο αντιδικτατορικό κίνημα, την προσπάθεια πολιτικοποίησης και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό του.

Στη συνέχεια, μεταφερόμαστε στο Παρίσι και στην ιστορία του αντιδικτατορικού κινήματος των ελλήνων φοιτητών των πανεπιστημίων της γαλλικής πρωτεύουσας. Ο Μάκης Καβουριάρης, αρχικά μεταπτυχιακός φοιτητής και στη συνέχεια καθηγητής, επί σειρά ετών, στο Παρίσι, καθώς επίσης πρόεδρος του Συλλόγου των Ελλήνων Φοιτητών (ΕΠΕΣ) και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης στη διάρκεια της δικτατορίας, αφηγείται τις εμπειρίες του, με τη συνδρομή του Βαγγέλη Καραμανωλάκη και του Αντώνη Σαραντίδη, υποψήφιου διδάκτορα στο ΕΚΠΑ. Η πολύτιμη, αυτή, μαρτυρία πλουτίζει τη γνώση μας σχετικά με τη συγκρότηση του αντιδικτατορικού κινήματος στο εξωτερικό, τους τρόπους με τους οποίους βιώθηκε η είδηση του πραξικοπήματος στην Ελλάδα, την ευρωπαϊκή αλληλεγγύη, αλλά και τη διαπλοκή του με καθοριστικά εθνικά και διεθνή γεγονότα της περιόδου, όπως η διάσπαση του ΚΚΕ και ο Μάης του '68. Τέλος, ο Μ. Καβουριάρης και οι συνομιλητές του επανεπισκέπτονται σημαντικές στιγμές της ιστορίας αυτής, όπως η κατάληψη του Ελληνικού Σπιτιού και η έκδοση της *Πορείας*, ενός εμβληματικού περιοδικού του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Ο Σωτήρης Ριζάς είναι διευθυντής ερευνών από το 2005 και διευθύνει το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών από το 2016. Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών του Παντείου Πανεπιστημίου το 1992. Έχει διδάξει στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, καθώς και σε μεταπτυχιακά προγράμματα ελληνικών πανεπιστημίων. Υπήρξε επισκέπτης ερευνητής στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του King's College London, καθώς και στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Princeton University. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο, ιδιαίτερα σε θέματα ελληνικής πολιτικής ιστορίας του 20ού αιώνα, περιλαμβάνεται η μελέτη *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία* (2008). Το τελευταίο του βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Επανάσταση. Από το Λάιμπαχ στο Ναυαρίνο* κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Μεταίχμιο το 2021.

Ο Τάσος Σακελλαρόπουλος σπούδασε ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σιένας στην Ιταλία. Κύριος τομέας των ενδιαφερόντων του είναι η ιστορία του ελληνικού 20ού αιώνα. Ειδικότερα, ο πολιτικός ρόλος του ελληνικού στρατού, οι πολιτικές ανακατατάξεις της δεκαετίας 1940-1950, οι πολιτικές διώξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, η αντίσταση κατά της δικτατορίας του 1967. Είναι μέλος της EMNE (περιοδικό *Μνήμων*) και του Δ.Σ. των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Είναι υπεύθυνος στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη.

Ο Μάκης Καβουριάρης γεννήθηκε στην Ικαρία, τελείωσε το γυμνάσιο στην Αίγυπτο, τις πανεπιστημιακές του σπουδές στην Αθήνα και τις μεταπτυχιακές του στο Παρίσι, όπου δίδαξε, από το 1969 έως το 2003, στο Τμήμα των Οικονομικών Επιστημών και στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Παρισιού (Vincennes-Saint Denis), με μαθήματα για την οικονομική ιστορία, την ανάπτυξη, την κρίση, τη μετανάστευση, τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το 1981 συνέταξε την πρώτη μελέτη για την φτώχεια στην Ελλάδα και ως ανεξάρτητος εμπειρογνώμονας συμμετείχε στην Επιτροπή της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1983-1985) για την προετοιμασία του 2ου Προγράμματος για την φτώχεια στις χώρες-μέλη. Πάντα με την ιδιότητα του

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

ανεξάρτητου εμπειρογνώμονα διετέλεσε μέλος του δικτύου για την θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας (1983–1996). Κατά την διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα διετέλεσε Πρόεδρος του Συλλόγου των Ελλήνων Φοιτητών στο Παρίσι και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης.

Ο Αντώνης Σαραντίδης αποφοίτησε το 2014 από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Το 2017 ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εκπαιδώνοντας μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία με τίτλο: «Η Ένωση των εν Παρισίοις Ελλήνων Σπουδαστών: Ο ελληνικός φοιτητικός σύλλογος του Παρισιού στη δικτατορία και το περιοδικό *Πορεία* (1967–1972)». Από το 2019 είναι υποψήφιος διδάκτωρ στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία (ΕΚΠΑ). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στην περίοδο της δικτατορίας (1967–1974), κυρίως στο ελληνικό φοιτητικό κίνημα και στον αντιδικτατορικό αγώνα στο εξωτερικό. Εργάζεται ως συνεργάτης του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ στα πλαίσια του έργου με τίτλο «Συμπλήρωση ιστορίας του ΕΚΠΑ (1937–1990)».

Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης είναι αν. καθηγητής θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ). Είναι πρόεδρος του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ και αντιπρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου των ΑΣΚΙ. Βιβλία του: *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837–1932* (2006), *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837–1937* (2014, μαζί με τον Κώστα Γαβρόγλου και τη Χάιδω Μπάρκουλα) και *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων και η καταστροφή τους* (2019, βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών). Έχει επιμεληθεί μια σειρά συλλογικούς τόμους για τη χούντα, τη μνήμη της κοινότητας, την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα, κ.ά. Τον καιρό αυτό προετοιμάζει μια βιογραφία του Γιάνη Κορδάτου.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Νοέμβρης 1973 – Νοέμβρης 2013. Η ανατομία του Καθεστώτος»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 3/11/2013

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Μάκης Μηλάτος

Ηχητική επιμέλεια: Βαγγέλης Δοξαράς

Οργάνωση παραγωγής: Νατάσσα Δομνάκη

Μπορείτε να την ακούσετε στο Soundcloud: <https://soundcloud.com/aski-6/3112013-1973-2013a>

Μουσική εκπομπής:

Μίκης Θεοδωράκης, *Η αυλή*

Διονύσης Σαββόπουλος, *Ωδή στον Γιώργο Καραϊσκάκη*

1. Η ανατομία του καθεστώτος

Συζητούν: Σωτήρης Ριζάς (Σ.Ρ.) – Τάσος Σακελλάρουπουλος (Τ.Σ.) –
Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Β.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Βαγγέλης Καραμανωλάκης: Αγαπητές φίλες και φίλοι, σας καλωσορίζω στην *Ιστορία στο Κόκκινο*. Σκεφτήκαμε, σήμερα, ότι θα ήταν χρήσιμο και κρίσιμο να μιλήσουμε για τη δικτατορία χωρίς απλοστεύσεις και στερεότυπα, γιατί στο δημόσιο πεδίο όλο και πιο συχνά επανέρχονται θέματα που σχετίζονται με την ιδεολογία της και τις κληρονομιές της. Τα τελευταία χρόνια έχουμε σύγχρονες προσεγγίσεις της περιόδου μέσα από νέες έρευνες και μελέτες. Επιτρέψτε μου να πω ότι και τα ΑΣΚΙ έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του πεδίου, τόσο με τις συλλογές τους όσο και με τις έρευνες και τα σεμινάρια που πραγματοποιούν τα τελευταία χρόνια.¹

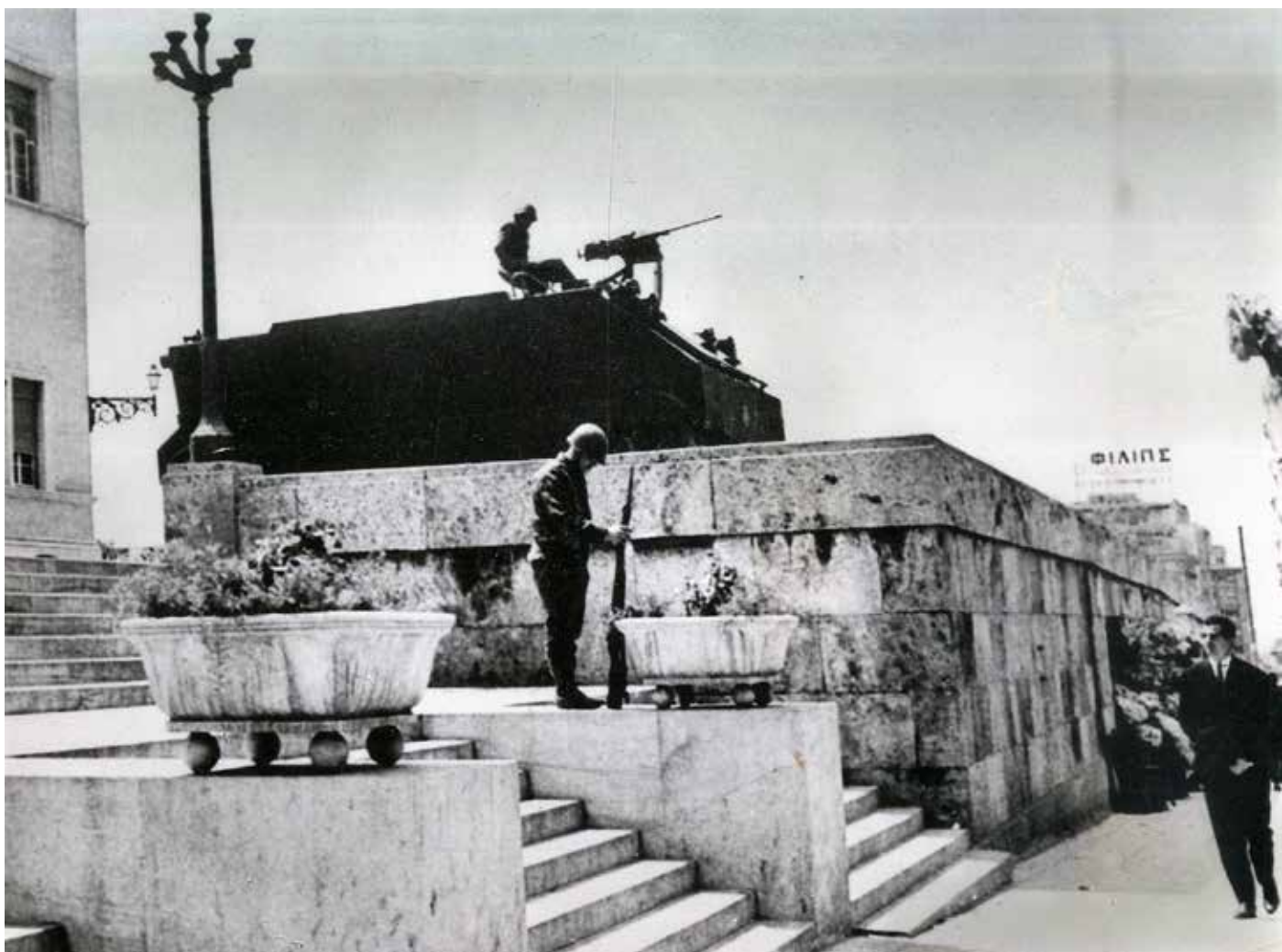
Η σημερινή μας συζήτηση, λοιπόν, είναι αφιερωμένη στο ίδιο το καθεστώς, τη φυσιογνωμία, τις πολιτικές του και τις σχέσεις του με τις ξένες δυνάμεις. Είμαι ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, ιστορικός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και μαζί μου, για να συζητήσουμε, βρίσκονται ο Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, με ένα μακρύ και γόνιμο συγγραφικό έργο για την περίοδο και ιδιαίτερα για το Κυπριακό και τις εξωτερικές σχέσεις,² και ο Τάσος Σακελλάρουπουλος, παλαιός γνώριμος της εκπομπής, υπεύθυνος των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, βασικό στέλεχος των ΑΣΚΙ, ο οποίος έχει ασχοληθεί συστηματικά –ερευνητικά και συγγραφικά– με την ανάμειξη του ελληνικού στρατού στην πολιτική και κοινωνική ζωή μετά τον Μεσοπόλεμο.³

Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967 ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Β.Κ.: Αφού καλωσορίσω τους δύο συνομιλητές μου, θα ξεκινήσω με μία απλή, στερεοτυπικά επαναλαμβανόμενη, αλλά πάντοτε επίκαιρη ερώτηση. Τι ήταν, τελικά, αυτό που επέτρεψε σε μια ομάδα μεσαίων και ανώτερων στελεχών του ελληνικού στρατού να καταλάβουν, μέσα σε μια νύχτα, την εξουσία, να εγκαθιδρύσουν τη δικτατορία και κυρίως να τη διατηρήσουν για μια επταετία; Ήταν ο φόβος; Ήταν η ανοχή του πληθυσμού; Ήταν η συνεργασία, ενδοχόμεως, ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού;

Τάσος Σακελλάρουπουλος: Καλημέρα κι από μένα. Δύο είναι, νομίζω, οι βασικοί λόγοι για τους οποίους η δικτατορία εγκαθίσταται και αντέχει. Ο πρώτος έχει να κάνει με τον χαρακτήρα του ελληνικού στρατού και τη στενή σύνδεσή του με την ελληνική κοινωνία. Ο δεύτερος είναι, θα έλεγα, το πολιτικό ολοκληρωτικό πνεύμα του ίδιου του Γεωργίου Παπαδόπουλου. Ο ελληνικός στρατός –ο στρατός της 21ης Απριλίου 1967– αποτελεί έναν φορέα, έναν θεσμό, έναν

1. Τα ΑΣΚΙ από το 2005 πραγματοποιούν μεταπτυχιακά σεμινάρια σε συνεργασία με το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πανεπιστήμιο Αθηνών.
2. Βλ. ενδεικτικά Σωτήρης Ριζάς, *Το Κυπριακό στην κρίσιμη καμπή. Η ελληνική πολιτική και το σχέδιο Acheson*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1997· του ίδιου, *Ένωση, διχοτόμηση, ανεξαρτησία. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το Κυπριακό 1963-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2000· του ίδιου, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το κυπριακό ζήτημα 1967-1974*, Αθήνα, Πατάκης, 2002· του ίδιου, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008. Ο Σ. Ριζάς έχει, επίσης, δημοσιεύσει άρθρα σχετικά με το θέμα, καθώς και κεφάλαια σε πολλούς συλλογικούς τόμους.
3. Βλ. ενδεικτικά Τάσος Σακελλάρουπουλος, «Το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», στο Χρήστος Χατζηνωσήφ – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σ. 285-367· του ίδιου, «Οι δύο στρατοί, 1945-1949», στο Χρήστος Χατζηνωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 277-325· του ίδιου, «Η Μεταπολίτευση στο Στρατό: Ιούλιος 1974-Φεβρουάριος 1975», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 14-23· του ίδιου, «Η πολιτική αποστράτευση του ελληνικού στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήχηση στους νεαρούς ευέλθιδες των ετών εκείνων», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σακελλάρουπουλος (επιμ.), *Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 61-82.

Τα τανκς έξω από τη Βουλή (Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ)

μηχανισμό που έχει αφετηρία και ρίζες στη δικτατορία του Μεταξά, στη Μέση Ανατολή, στη νίκη του εθνικού στρατού στον Γράμμο, καθώς και στις δεκαετίες '50 και '60. Για πολλούς ανθρώπους –και ιδιαίτερα για τους στρατιωτικούς– θεωρήθηκε, με έναν τρόπο, φυσιολογική και ολίγον δεδομένη η ανάληψη της εξουσίας από τον στρατό με πραξικοπηματικό τρόπο. Το καθεστώς και ο θρόνος διατηρούσαν πάντοτε τον στρατό, από το '49 και μετά, σαν τη χρυσή εφεδρεία – όχι μονάχα εναντίον του κομμουνισμού, αλλά και εναντίον οποιασδήποτε άλλης απειλής θα μπορούσε να έρθει, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ένωσης Κέντρου.

Για στερεότυπα και μύθους μίλησε ο Βαγγέλης: ένα βασικό στερεότυπο είναι η «μικρή» και η «μεγάλη» χούντα, δηλαδή, η χούντα των στρατηγών, που ετοίμαζε πραξικόπημα με τον βασιλιά, και η χούντα των συνταγματάρχων, με επικεφαλής τον Γεώργιο Παπαδόπουλο, που τελικώς επικράτησε. Η χούντα, όμως, ήταν μία – αυτό προκύπτει και από τις έρευνες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια. Με άλλα λόγια, οι συνταγματάρχες, με επικεφαλής τον Παπαδόπουλο, αποτελούσαν τον ένοπλο βραχίονα των στρατηγών. Από τη στιγμή που εγκαταστάθηκε η δικτατορία την 21η Απριλίου, για την παραμονή της στην εξουσία έπαιξαν ρόλο πολλά πράγματα: οι συμβάσεις, οι αβεβητηρίες, η ανοχή, η συνεχής εμπλοκή του στρατού στα πολιτικά πράγματα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, ο φόβος, η αγωνία και η απειλή, τουλάχιστον για μια μεγάλη μερίδα του κόσμου που τοποθετούνταν πολιτικά στον χώρο της συντηρητικής παράταξης ή στις παρυφές της. Ο χώρος του Κέντρου και αυτός της Αριστεράς κινήθηκαν άμεσα και γρήγορα εναντίον της δικτατορίας – με έναν τρόπο αδύναμο, ίσως, στην αρχή που σιγά-σιγά ωστόσο οργανωνόταν.⁴

4. Στο τέλος Απριλίου 1967 ιδρύθηκαν από στελέχη της ΕΔΑ και της ΔΝΛ το Πατριωτικό Αντιστασιακό Μέτωπο (ΠΑΜ) και το ΠΑΜ Νέων. Πρώην Λαμπράκηδες συμμετείχαν και στη δημιουργία των Δημοκρατικών Επιτροπών Αντιστάσεως (ΔΕΑ), μία, στην ουσία, νεολαϊστική οργάνωση συνδεδεμένη με το τροτσκιστικό Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΔΚΕ). Λίγο αργότερα ιδρύθηκαν οι «Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι» από στελέχη της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΗΝ προσκείμενα στον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ τον Μάιο του 1967 στελέχη των ίδιων οργάνωσεων ίδρυσαν το Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστάσεως (ΕΚΔΑ).

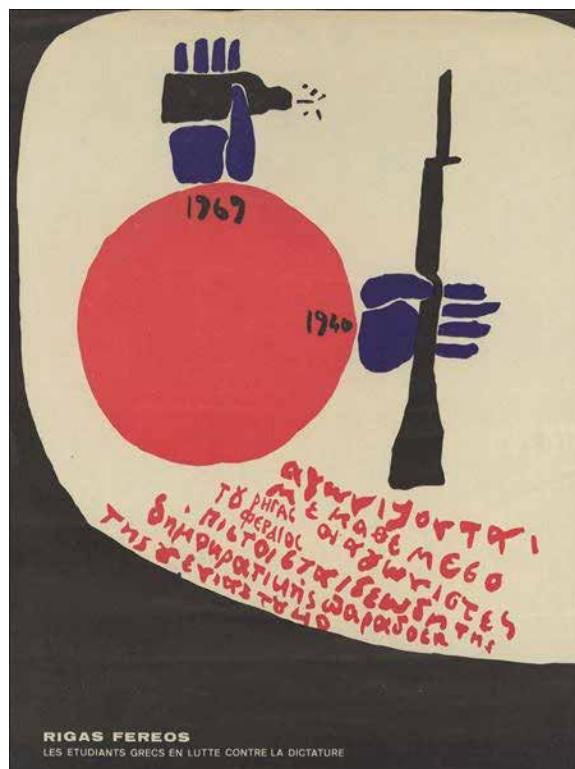
ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ Η ΑΜΥΝΑ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

Β.Κ.: Υπαίνιχθηκες, με τα τελευταία σου λόγια, το θέμα της αντίστασης. Θα ήθελα, όμως, να δούμε καταρχάς την αντίσταση από μία άλλη πλευρά: από τον τρόπο, με τον οποίο το ίδιο το καθεστώς οργανώνει την άμυνά του απέναντί της: είναι ο ίδιος σε όλη την περίοδο; Όπως αλληλάζει η αντίσταση στο πέρασμα του χρόνου, διαμορφώνονται διαφορετικές στρατηγικές μέσα από τις οποίες προσπαθεί το καθεστώς να την αντιμετωπίσει; Και τελικά επιτυγχάνουν οι στρατηγικές αυτές;

Τ.Σ.: Στο εσωτερικό της χώρας έχουμε δύο ειδών αντιστάσεις –το λέω πολύ σχηματικά–, την πιο δυναμική και την πιο πολιτική. Την «πολιτική αντίσταση» το καθεστώς τη χτυπάει σχετικά αργά, δηλαδή μετά το '71. Αναφέρομαι κυρίως σε συλλογικότητες νέων, όπως η ΕΚΙΝ, η ΕΜΕΠ και το περιοδικό *Προσανατολισμοί*.⁵ Την άλλη αντίσταση, αυτήν των βομβών, των κροτίδων, των πανό –της πιο δυναμικής μορφής, θα λέγαμε– που σχετίζεται, κατά κύριο λόγο, είτε με την Αριστερά –την κομμουνιστική Αριστερά αυτή καθαυτή–, είτε με την Αριστερά της Ενώσεως Κέντρου⁶, την πλήττει αμέσως. Αυτή είναι, σε γενικές γραμμές, η αντίσταση που εμφανίζεται εκείνη την περίοδο. Ωστόσο, σταδιακά, αλλά με μία δυναμική και σταθερή πορεία, εμφανίζεται αντιστασιακή δραστηριότητα και στον δεξιό χώρο. Ξεκινώντας από πολύ ψηλά, πρόκειται είτε για έναν κόσμο που βρίσκεται κοντά στον θρόνο, αλλά εναντιώνεται στον βασιλιά, είτε για έναν κόσμο που προέρχεται από τον στρατό ή την επιχειρηματική αστική τάξη, ο οποίος σταδιακά εναντιώνεται στη χούντα, διότι βλέπει, τελικά, ότι προοπτικά μένει έξω από το παιχνίδι· ότι προοπτικά δεν εκφράζεται και δεν τον αφορά αυτού του είδους το καθεστώς.

Το πρώτο τεύχος του περ. Προσανατολισμοί, το οποίο κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1972 (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

Αφίσα της Πανελληνίας Αντιδικτατορικής Οργάνωσης Σπουδαστών Ρήγας Φεραίος, 1969 (ΑΣΚΙ / Συλλογή Αντιδικτατορικών Αφισών)

5. Η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (ΕΚΙΝ) ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1970, ανήκε στον κεντρώο-φιλελεύθερο χώρο και προχώρησε σε μια σειρά δραστηριότητες με σαφή αντιδικτατορικό χαρακτήρα: διαλέξεις, εκδόσεις και επανεκδόσεις βιβλίων του Δημήτρη Γληνού και του Αλέξανδρου Δελμούζου, έκδοση περιοδικού οργάνου και εξειδικευμένων δελτίων, συγκρότηση ομάδων μελέτης. Διαλύθηκε με δικαστική απόφαση τον Μάιο του 1972. Την ίδια τύχη είχε και η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ), η οποία στον σύντομο βίο της διοργάνωσε εκδηλώσεις και πραγματοποίησε εκδόσεις. Στον ίδιο χώρο ανήκε και η ομάδα του περιοδικού *Προσανατολισμοί*, το πρώτο τεύχος του οποίου κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1972.

6. Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1967 είχαν συλληφθεί, βασανιστεί, δικαστεί και καταδικαστεί εκατοντάδες πολίτες, ανάμεσά τους δεκάδες μέλη των ΔΕΑ και του ΕΚΔΑ –οργανώσεις οι οποίες, στην ουσία, εξαρθρώθηκαν– και του ΠΑΜ.

Β.Κ.: Σωτήρη, την αντίσταση στο εσωτερικό, για την οποία μίλησε ο Τάσος, είναι σαφές ότι το καθεστώς προσπαθεί να την αντιμετωπίσει με τη βία και την τρομοκρατία. Υπάρχει, όμως, και μία άλλη αντίσταση, εκείνη του εξωτερικού. Αυτή η αντίσταση φαίνεται ότι έχει ένα πολύ μεγάλο εύρος, αγγίζει πολλούς ανθρώπους και συνδέεται, μάλιστα, με τα φοιτητικά και συλλογικά κινήματα της περιόδου, καθώς βρισκόμαστε στο τέλος της δεκαετίας του '60. Παράλληλα, όμως, στοχεύει, θα λέγαμε, σε κυβερνητικά ζητήματα, σε ζητήματα που συνδέονται με την παρουσία της δικτατορίας στα διεθνή φόρα. Έτσι έχουμε, για παράδειγμα, την αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, που αποτελεί μια σημαντική νίκη αυτής της αντίστασης.⁷

Σωτήρης Ριζός: Αυτή η περίπτωση αντανakλά τη δυαδικότητα στις αντιδράσεις που αναπτύσσονται στον δυτικό κόσμο έναντι της δικτατορίας. Σε ζητήματα αρχής, όπως εκφράζονται από αρμόδιους οργανισμούς –as τους αποκαλέσουμε έτσι– σαν το Συμβούλιο της Ευρώπης, πράγματι τηρείται μια σκληρή στάση. Έχει μεσοπρόθεσμα μια μικρή περίοδο αναμονής, η οποία ίσως συνδέεται με την αντίληψη ότι η δικτατορία μπορεί να αποτελέσει ένα μεταβατικό καθεστώς. Μόλις εξαντλείται αυτή η περίοδος, η καταγγελία, πια, των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πολύ πιο έντονη, πολύ πιο συνεχής, και δεν περιορίζεται μόνο στους Σκανδιναβούς, στους οποίους ανήκει η πρωτοβουλία. Παίζει μεγάλο ρόλο, σε εκείνη τη φάση, και ο ευρωπαϊκός δημοκρατικός σοσιαλισμός. Το 1969 στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δημιουργείται η κυβέρνηση συνασπισμού σοσιαλδημοκρατών και φιλελευθέρων, ενώ η εργατική κυβέρνηση της Βρετανίας ακολουθεί τη γερμανική πολιτική σε αυτό το θέμα.⁸ Με αυτόν τον τρόπο καταλήγουμε σιγά-σιγά σε μια διαδικασία, η οποία οδηγεί στην αποβολή, ουσιαστικά, της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Αυτή είναι όμως η μία όψη της πολιτικής του δυτικού κόσμου και δεν πρέπει να πιστεύουμε ότι υπάρχει μόνο αυτή. Υπάρχει, παράλληλα, και η «ρεαλιστική», την οποία εκφράζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι, οι οποίοι ενώ εξωθούν την Ελλάδα από το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας, του NATO, ακολουθούν μια εντελώς διαφορετική πολιτική.

Ο ΞΕΝΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Β.Κ.: Ένα από τα ζητήματα που ταλάνισαν, αν θέλετε, τη συζήτηση γύρω από τη δικτατορία, αλλά και την ιστοριογραφία της, είναι το περίφημο ζήτημα του ξένου παράγοντα. Το υπαινίχθηκε ήδη μιλώντας για τους Αμερικανούς. Είναι τελικά τόσο σημαντική η παρέμβαση των Αμερικανών στην επιβολή και στη διατήρηση της δικτατορίας;

Σ.Ρ.: Είναι, αλλά όχι με την έννοια με την οποία είχε εκληφθεί, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια μετά τη δικτατορία: ότι δηλαδή, στην ουσία, η ομάδα των συνταγματαρχών κινήθηκε ως ενεργούμενο της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, της CIA, προκειμένου να αποτραπεί ένα ορισμένο εκλογικό αποτέλεσμα. Η αμερικανική συμβολή είναι σημαντική υπό μία άλλη έννοια. Δεν πρέπει, ποτέ, να ξεχνάμε τον ρόλο που έπαιξαν οι ΗΠΑ στην οικοδόμηση του μετεμφυλιακού κράτους: από το 1947 είναι σταθερά παρούσες. Σε αυτό το πλαίσιο, έχει πολύ μεγάλη σημασία το πώς αντιλαμβάνονται οι ηγετικές ομάδες και ο στρατός τον ρόλο των Ηνωμένων Πολιτειών. Στην προκειμένη περίπτωση, φαίνεται ότι η Ουάσινγκτον συμμαριζόταν τους φόβους που είχαν το Στέμμα, η στρατιωτική ηγεσία και η συντηρητική παράταξη και ήθελαν να αποτρέψουν, οπωσδήποτε, μια νίκη της Ένωσης Κέντρου. Η μεγάλη ανησυχία των Αμερικανών είναι ότι θα χαλαρώσουν ή ακόμα και θα καταλυθούν οι δεσμοί της Ελλάδας με την Ατλαντική Συμμαχία. Αυτό εντάσσεται σε μια ευρύτερη αμερικανική οπτική.

Εκείνη την περίοδο, υπάρχει ένας ευρύτερος προβληματισμός που αφορά και τον αναπτυσσόμενο κόσμο, στον οποίο, εν γένει, ανήκε τότε η Ελλάδα. Η δεκαετία του 1960 σηματοδοτείται από την είσοδο ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στην πολιτική. Οι Αμερικανοί πιστεύουν ότι αυτό θα έχει μια αποσταθεροποιητική επίδραση στους αυταρχικούς

7. Τον Δεκέμβριο του 1969 το Συμβούλιο της Ευρώπης καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λόγω των καταγγελιών για βασανισμούς πολιτών. Για να αποφύγει την κατακραυγή και την αποπομπή, το δικτατορικό καθεστώς αποφάσισε την «αποχώρηση» της χώρας από το Συμβούλιο. Βλ. το πλήρες κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο *The European Commission and European Court of Human Rights, Yearbook of the European Convention on Human Rights: The Greek Case 1969*, Χάγν, Martinus Nijhoff, 1972.

8. Από τις εκλογές που διεξήχθησαν στη Δυτική Γερμανία, στις 28 Σεπτεμβρίου 1969, προέκυψε κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ Σοσιαλδημοκρατών (SPD) και Φιλελευθέρων (FDP). Καγκελάριος της νέας κυβέρνησης ανέλαβε ο αρχηγός του SPD Willy Brandt. Στη Μεγάλη Βρετανία, νικητής των εκλογών στις 15 Οκτωβρίου 1964 είχε αναδειχθεί το Εργατικό Κόμμα με αρχηγό τον James Harold Wilson.

πολιτικούς θεσμούς που, λίγο-πολύ, έχουν οικοδομηθεί από το τέλος της δεκαετίας του '40. Δεν επιμένουν πολύ σε ζητήματα αρχής, γιατί αισθάνονται ότι αυτή η πολιτική αποσταθεροποίηση μπορεί να έχει επιπτώσεις στον Ψυχρό Πόλεμο που διεξάγουν οι Ηνωμένες Πολιτείες έναντι της Σοβιετικής Ένωσης. Το ανέφερε και ο Τάσος στην εισαγωγική του τοποθέτηση: δεν είναι αναγκαίο να ανήκουν στην Αριστερά αυτές οι πολιτικές δυνάμεις που είναι υπεύθυνες για την αποσταθεροποίηση. Η περίπτωση του Ανδρέα Παπανδρέου και της Ένωσης Κέντρου μπορεί να είναι ένα καινοφανές πολιτικό ρεύμα για τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, το αποτέλεσμα, όμως, για τους Αμερικανούς είναι το ίδιο: πολιτική αποσταθεροποίηση.

Ποια είναι η ακριβής φύση των σχέσεων του αμερικανικού παράγοντα με την ομάδα των συνταγματαρχών; Στην ουσία, η ακριβής φύση των σχέσεων των δύο αυτών παραγόντων εξακολουθεί να είναι, σε μεγάλο βαθμό, αδιευκρίνιστη.

Τ.Σ.: Ενωείς η επιχειρησιακή σχέση.

Σ.Ρ.: Ναι. Ξέρουμε ότι οι Αμερικανοί μπορούσαν να παρακολουθήσουν, τουλάχιστον μέχρι ένα σημείο, τη δραστηριότητα της ομάδας των συνταγματαρχών. Από πολιτική άποψη, όμως, γνωρίζουμε επίσης ότι είχαν προσανατολίσει την πολιτική τους προς το ενδεχόμενο ενός πραξικοπήματος, μιας στρατιωτικής επέμβασης εκ των άνω, την οποία θα πραγματοποιούσε ο βασιλιάς και οι στρατηγοί που επρόκειντο σε αυτόν. Δεν υπάρχουν ενδείξεις, στα αρχεία τουλάχιστον, που να δείχνουν ότι αναμενόταν ένα πραξικόπημα συνταγματαρχών στις 21 Απριλίου. Αυτό εξηγεί, ίσως, και την ανησυχία των πρώτων ωρών στην Ουάσινγκτον για το τι είχε συμβεί στην Ελλάδα. Πάρα πολύ γρήγορα, όμως, διευκρινίστηκαν τα πράγματα: διευκρινίστηκε ότι αυτοί οι οποίοι επικράτησαν είναι «άνθρωποι δικοί μας», δηλαδή έχουν εγνωσμένο αντικομμουνιστικό προσανατολισμό. Το βασικό ζήτημα ήταν, στην ουσία, να επιτευχθεί ένας συμβιβασμός μεταξύ του παλαιού κατεστημένου, το οποίο είχε αιφνιδιαστεί και είχε παραμεριστεί, και αυτής της νέας ομάδας, η οποία φάνηκε ότι πήρε τον έλεγχο χωρίς πολλά προβλήματα. Από εκεί και πέρα, με διακυμάνσεις, οι οποίες όμως στην ουσία δεν έχουν ιδιαίτερη ιστορική σημασία, οι Αμερικανοί θα αποκαταστήσουν μια λειτουργική σχέση με το καθεστώς, που έχει πολύ μεγάλη σημασία για τη διατήρηση και τη σταθεροποίησή του.

Αντιδικτατορική αφίσα της εφημερίδας *The Red Mole*, Λονδίνο, 1970
(ΑΣΚΙ / Συλλογή Αφισών Φ. Ηλιού)

Η «ΟΜΑΔΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ»

Β.Κ.: Μιλάμε συχνά –το είπε ήδη ο Σωτήρης– για «ομάδα συνταγματαρχών». Τελικά ήταν μια ενιαία ομάδα; Προφανώς, το γεγονός ότι το '73 ο Παπαδόπουλος ανατρέπεται από τον Ιωαννίδη θα μπορούσε να θεωρηθεί η σημαντικότερη στιγμή διαφοροποίησης εντός της ομάδας. Πρόκειται όμως, γενικά, για μία ενιαία ομάδα και, αν ναι, ποιος είναι ο ρόλος του Γεωργίου Παπαδόπουλου σε αυτήν;

Τ.Σ.: Η «ομάδα των συνταγματαρχών» γίνεται ενιαία όταν μπαίνει στη λογική της εξουσίας. Θα έκανα μία αντιστοιχία –και ελπίζω να μη φανεί ως ακροβασία– όσων μας είπε πολύ ωραία ο Σωτήρης για το ρόλο και τη στάση των Αμερικανών, με το ενδιαφέρον της ελληνικής άρχουσας τάξης για την εσωτερική πολιτική. Στην Ελλάδα επικρατεί ένας ακραίος αντικομμουνισμός και το περιθώριο για οποιαδήποτε αλλαγή, ανατροπή ή παρέκκλιση από αυτή την κατάσταση είναι από ελάχιστο έως μηδαμινό. Με άλλα λόγια, δεν είναι μονάχα οι ξένοι που ζητάνε να μην αλλάξει η Ελλάδα, είναι και η ίδια η ελληνική άρχουσα τάξη που δεν θέλει τα πράγματα να διαφοροποιηθούν.

Β.Κ.: Πιστεύεις ότι τους έχουν φοβίσει τα όσα έχουν προηγηθεί, η Ένωση Κέντρου, τα Ιουλιανά κ.λπ.;

Τ.Σ.: Νομίζω ότι στο πίσω μέρος του μυαλού τους, σε πολύ μεγάλο βαθμό, είναι το ΕΑΜ. Το ΕΑΜ, ο Δεκέμβρης, ο Εμφύλιος, η «χαμένη άνοιξη» της δεκαετίας του '60,⁹ η βουβή οικονομική εξέλιξη της δεκαετίας του '50 που έχει σαφώς πολιτικά στοιχεία. Και δεν θέλουν να αλλάξουν, επιθυμούν να παραμείνουν τα πράγματα ακριβώς όπως είναι. Επιστρέφω, όμως, στην ερώτησή σου για την ομάδα Παπαδόπουλου: γίνεται ένα με την εξουσία. Στην ουσία θα χρειαστεί να περάσουν κοντά έξι χρόνια, για να αρχίσει αυτό το πράγμα σταδιακά να διαρρηγνύεται.

Β.Κ.: Παρ' όλα αυτά, μέσα στο ίδιο το καθεστώς έχουμε αλλαγές, μεταξύ των οποίων είναι και η σταδιακή ισχυροποίηση της θέσης του ίδιου του Παπαδόπουλου.

Τ.Σ.: Βέβαια. Στην πραγματικότητα, ο Παπαδόπουλος ήταν περισσότερο πολιτικός και λιγότερο στρατιωτικός. Δηλαδή, είχε ένα πολιτικό πρόγραμμα στο μυαλό του. Ήθελε να εφαρμόσει στην Ελλάδα ένα πολιτικό πρόγραμμα με τον τρόπο που εκείνος έκρινε· και αυτό ήταν το πιο επικίνδυνο απ' όλα. Το γεγονός, δηλαδή, ότι ένας αξιωματικός επιλέγει και ορίζει ο ίδιος τον εαυτό του ως πολιτικό ηγέτη μιας χώρας.

Το καθεστώς το ίδιο δεν είναι αρραγές στο εσωτερικό του. Αρραγές το κάνει η εξουσία, τα οικονομικά σκάνδαλα κ.λπ. Ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης στο τελευταίο σεμινάριο παρουσίασε δεκάδες σκάνδαλα και δεν αναφέρομαι μονάχα στους διορισμούς.¹⁰ Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το στερεότυπο των άμεμπτων αξιωματικών που δεν εμπλέκονται σε οικονομικές ατασθαλίες και καταχρήσεις ή σε οτιδήποτε άλλο αρνητικό. Το καθεστώς, όμως, γίνεται ενιαίο ακριβώς πάνω σε αυτή τη βάση: όταν αρχίζει να διοικεί, να συναλλάσσεται και να έχει, βέβαια, σε αυτή τη διαδικασία την ανοχή του κόσμου. Ακολουθώντας, προσπαθεί να δημιουργήσει μια πολιτισμική παρακαταθήκη. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι προσπάθειες που κάνει με τον αθλητισμό, τα στάδια, τις ολυμπιάδες τραγουδιού κ.λπ. Με άλλα λόγια, προσπαθεί να αποκαταστήσει, όσο γίνεται περισσότερο, μία «φυσιολογική», εντός πολλών εισαγωγικών, λειτουργία του κράτους.

9. Αναφέρεται στην περίοδο διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου από το 1963 μέχρι το 1965 και την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου ύστερα από τη «ρήξη» του με το Παλάτι. Η φράση προέρχεται από τον τίτλο του βιβλίου του Στρατή Τσίρκα *Η χαμένη άνοιξη*, Αθήνα, Κέδρος, 1976.

10. Αναφέρεται στο σεμινάριο των ΑΣΚΙ με τίτλο: «Στρατιωτική δικτατορία 1967-1974: Πραγματολογικά στοιχεία και εναλλακτικές ερμηνείες», το οποίο πραγματοποιήθηκε το χειμερινό εξάμηνο 2011-2012. Για μια σύγχρονη διαπραγμάτευση των εννοιών και των μύθων γύρω από την περίοδο της δικτατορίας και της μετάβασης στη δημοκρατία βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017. Βλ. επίσης του ίδιου, «Χούντα: σημαίνον και σημαινόμενα. Οι περιπέτειες μιας λέξης», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 109-132 και του ίδιου, *Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου*, Αθήνα, εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 2017.

Στιγμιότυπα από την έκθεση για την «Πολεμική Ιστορία των Ελλήνων» που διοργανώθηκε στο Ζάππειο από τις 28 Απριλίου έως τις 30 Οκτωβρίου 1968.
Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Πολεμικού Μουσείου Αθηνών

Β.Κ.: Μίλησες για σκάνδαλα, για την κοινωνική και την οικονομική πολιτική... Είναι ενδιαφέρον το ότι, ενώ μέχρι τώρα έχουμε μελετήσει πάρα πολύ τον αντιδικτατορικό αγώνα και τις κάθε λογής κινήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, καίρια ζητήματα για την κατανόηση του καθεστώτος, όπως η ιδεολογία ή η κοινωνική και οικονομική πολιτική του, παραμένουν, εν πολλοίς, αχαρτογράφητα. Θα ήθελα, λοιπόν, να επιμείνουμε λίγο στην οικονομική και κοινωνική πολιτική του καθεστώτος – αν μπορεί κανείς να μιλήσει, βέβαια, για μια ενιαία πολιτική.

Σ.Ρ.: Πρέπει να συγκρατήσουμε δύο στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι η Ελλάδα, στη διάρκεια της δικτατορίας, μπαίνει στην εποχή του καταναλωτισμού και της ευρείας κατανάλωσης. Δηλαδή, ευρύτερες κοινωνικές ομάδες αρχίζουν να συμμετέχουν σε έναν τρόπο ζωής, ο οποίος μέχρι τότε ήταν πολύ μακρινός. Το δεύτερο στοιχείο είναι ότι αυτή η εξέλιξη δεν σχετίζεται, κατ' ανάγκη, με μια οικονομική στρατηγική που, ενδεχομένως, συνέλαβε και εφάρμοσε η δικτατορία.

Β.Κ.: Παρά το γεγονός ότι ένα από τα συνήθη στερεότυπα είναι ακριβώς το ότι οι άνθρωποι είδαν την τσέπη τους γεμάτη στην περίοδο της δικτατορίας, χάρη σε αυτήν.

Σ.Ρ.: Πιθανότατα αυτό που παρακολούθησε τότε η ελληνική κοινωνία και στο οποίο συμμετείχε είναι αυτό που προσδιορίζουν για οι οικονομολόγοι ως μια συνέχεια των οικονομικών διαδικασιών που είχαν εγκαινιαστεί, ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του '50. Δεν πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, μια τομή, μια ασυνέχεια κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος. Η Ελλάδα είναι μία χώρα που, μετά το διάλειμμα της διακυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου, επανέρχεται σε μία πολιτική χαμηλών μισθών, χαμηλών ημερομισθίων, χαμηλών συντάξεων. Αυτό δημιουργεί περισσεύματα και κέρδη στις επιχειρήσεις, χωρίς να προωθούνται τεχνολογικές καινοτομίες. Οι μεγάλες βιομηχανικές επενδύσεις που είχαν πραγματοποιηθεί στο προηγούμενο διάστημα, όπως για παράδειγμα, η Esso Pappas και η σύμβαση με την ΠΕΣΙΝΕ (Pechiney) για το αλουμίνιο, αποδίδουν καρπούς.¹¹ Δεν υπάρχει μια νέα μεγάλη επένδυση, υπάρχει μόνο ένα τρίτο διυλιστήριο και στην ουσία τίποτε άλλο. Πρέπει, επίσης, να λάβουμε υπόψη ότι, μέχρι το 1973, όλος ο δυτικός κόσμος είναι ακόμα στη φάση της μεταπολεμικής ανάπτυξης, δεν υπάρχει κάτι που να τη σταματάει. Τότε έρχεται η πρώτη κρίση του πετρελαίου.¹²

11. Βλ. ενδεικτικά Χρυσάφης Ι. Ιορδάνογλου, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950*, τ. Α', *Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2020.

12. Η πετρελαϊκή κρίση ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1973, όταν τα μέλη του Οργανισμού Αραβικών Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών κήρυξαν εμπάργκο στη διάθεση του πετρελαίου. Η απόφαση σχετιζόταν και με την έναρξη του πολέμου του Γιομ Κιπούρ μεταξύ του Ισραήλ και των αραβικών κρατών της Αιγύπτου και της Συρίας. Στόχος της πολεμικής σύγκρουσης ήταν η ανάκτηση των αραβικών εδαφών που είχε αποσπάσει το Ισραήλ λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1967, με τον πόλεμο των Έξι Ημερών. Το εμπάργκο τελείωσε τον Μάρτιο του 1974.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Β.Κ.: Συζητάμε για την οικονομική και κοινωνική πολιτική του καθεστώτος. Όταν μιλάμε για οικονομική και κοινωνική πολιτική, συχνά σκέφτομαι τα περίφημα δάνεια στους αγρότες, όπως επίσης και το τουριστικό ρεύμα· as θυμηθούμε, π.χ., τα Μάταλα και τις ελληνικές ταινίες της εποχής. Παράλληλα, υπάρχει, όμως, και το μποϊκοτάζ, η μεγάλη προσπάθεια που αναπτύσσεται στο εξωτερικό, ώστε αυτό το τουριστικό ρεύμα να περιοριστεί.

Σ.Ρ.: Υπάρχουν δύο οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στη διάρκεια της δικτατορίας που αξίζουν ειδική μνεία. Στον αγροτικό χώρο δεν ήταν μόνο τα δάνεια που, όπως ορθά επισήμανες, χαρίζονται το 1968. Αυτό που νομίζω ότι έχει αρκετά μεγάλη σημασία να εξηγήσουμε –εν μέρει τουλάχιστον– είναι η ανοχή ή και κάποια υποστήριξη που απολαμβάνει το δικτατορικό καθεστώς στην ύπαιθρο και στα ημιαστικά κέντρα. Κάποια στιγμή, βέβαια, αυτή η ανοχή εξαντλείται, αλλά παραμένει, νομίζω, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70.

Β.Κ.: Να αναφέρουμε, επίσης, τον εξηλεκτισμό και το δίκτυο δρόμων...

Σ.Ρ.: ...τα οποία τότε ολοκληρώνονται για. Όσον αφορά τον τουρισμό, νομίζω είναι σημαντικό το γεγονός ότι, με έναν ιδιόρρυθμο τρόπο, η ελληνική κοινωνία εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων έρχεται σε επαφή με τον δυτικοευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Δηλαδή, οπωσδήποτε, η επαφή με τους τουρίστες επιδρά στα ήθη.

Β.Κ.: Καταρχάς, έχουμε όντως μια αύξηση του τουρισμού την περίοδο εκείνη;

Σ.Ρ.: Ναι, τότε μπαίνουμε στη φάση του μαζικού τουρισμού. Δηλαδή, αν θυμάμαι καλά τα στατιστικά στοιχεία, το 1966 έρχονται στην Ελλάδα περίπου 1 εκατομμύριο τουρίστες. Αυτός ο αριθμός στις αρχές της δεκαετίας του '70 σχεδόν διπλασιάζεται. Στην ουσία, σε κάθε γωνιά της Ελλάδας αρχίζουν και δημιουργούνται μέρη που συγκεντρώνουν την τουριστική κίνηση. Δεν ξέρω πόσο πετυχημένο ήταν το άλλο σκέλος που αναφέρεις, δηλαδή το μποϊκοτάζ του τουρισμού στην Ελλάδα. Νομίζω από ένα σημείο και μετά αυτό το εγχείρημα δεν έχει ιδιαίτερη επιτυχία. Το στερεότυπο, δηλαδή, της ελληνικής φύσης, της ελληνικής θάλασσας, φαίνεται να είναι πιο ισχυρό.

Αντιδικτατορική αφίσα της Interamerican Federation for Democracy in Greece, ΗΠΑ (ΑΣΚΙ / Συλλογή Αφισών Φ. Ηλιού)

Β.Κ.: Πράγματι, φαίνεται να είναι πιο ισχυρό σε σχέση με τις κινήσεις που, ήδη, αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας αρχίζουν να γίνονται σε χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία. Ούτως ή άλλως το ζήτημα των σχέσεων του καθεστώτος με την Ευρώπη εξακολουθεί πάντα να είναι ένα από τα ζητούμενα της έρευνας, γιατί πρόκειται για σχέσεις αμφίθυμες, με πολλές πλευρές. Ενδιαφέρον έχει, όμως, να μελετηθούν και οι σχέσεις με τις ανατολικές χώρες. Θα φανταζόταν κάποιος ότι σε περίοδο Ψυχρού Πολέμου, όπου είναι σαφές ότι το καθεστώς –το είπατε, ήδη, και οι δύο ξεκάρφα– τάσσεται με τη νατοϊκή πλευρά, οι σχέσεις με τις ανατολικές χώρες θα ήταν παγωμένες. Φαίνεται όμως και από μελέτες όπως εκείνη του Σωτήρη Βαλντέν¹³ ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά.

Σ.Ρ.: Κατά τη γνώμη μου, το κεφαλαίωδες ζήτημα είναι οι σχέσεις με τη δυτική Ευρώπη. Οι σχέσεις με το ανατολικό μπλοκ έχουν τη σημασία τους – δεν έχουν, όμως, την ίδια βαρύτητα. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν περισσότερο σχέσεις πρακτικού χαρακτήρα. Η Ελλάδα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60, έχει μείνει πίσω στο κεφάλαιο της «ύφεσης» του Ψυχρού Πολέμου, να το αποκαλέσουμε έτσι. Οι περισσότερες χώρες της Ατλαντικής Συμμαχίας προστρέχουν και αναπτύσσουν σχέσεις –και οικονομικού χαρακτήρα– με το ανατολικό μπλοκ. Η Ελλάδα έχει μείνει αρκετά πίσω σε αυτόν τον τομέα. Μετά από ένα πρώτο μούδιασμα, το 1967–1968, σιγά-σιγά δρομολογούνται επαφές με τη Βουλγαρία –έχει μεγάλη σημασία αυτό, γιατί είναι ο προνομιακός σύμμαχος της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια–, με τη Ρουμανία και λιγότερο με τη Γιουγκοσλαβία, γιατί εκεί παίζουν σημαντικό ρόλο οι διακυμάνσεις των σχέσεων που προκαλούνται από το Μακεδονικό.

Δεν αναπτύσσονται, ιδιαίτερα, οι σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση και αυτό δείχνει, στην ουσία, μία αδιαφορία της Μόσχας για το ελληνικό στρατιωτικό καθεστώς. Επίσης, δείχνει μία τάση να παραμελεί την Ελλάδα προς όφελος της Τουρκίας. Σε αυτό το σημείο, ουσιαστικά, αντικατοπτρίζεται η στρατηγική σημασία των δύο χωρών· η Τουρκία είναι, στρατηγικά, πιο σημαντική, όχι μόνο για τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και για τη Σοβιετική Ένωση. Παρ' όλα αυτά, έχει ενδιαφέρον αυτή η ρεαλιστική: το πώς ένα στρατιωτικό καθεστώς μπορεί να έχει σχέσεις με το ανατολικό μπλοκ, από το οποίο υποτίθεται έρχεται και ο βασικός κίνδυνος για την Ελλάδα, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία.

Ως προς τη δυτική Ευρώπη, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα δεν μένει στατική εκείνα τα χρόνια· στις αρχές της δεκαετίας του '70 πραγματοποιείται η πρώτη διεύρυνση.¹⁴ Η Ελλάδα, λόγω του δικτατορικού της καθεστώτος, μένει πίσω. Για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν ισχύει η ίδια ρεαλιστική που ισχύει για το ΝΑΤΟ. Ενώ οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες, διμερώς, προωθούν κάποιες σχέσεις με τη χούντα –στον βαθμό όπου εκείνες το επιθυμούν–, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ΕΟΚ. Η προδικτατορική συμφωνία σύνδεσης έχει ανασταλεί, ετεροβαρώς, γιατί η Ελλάδα εξακολουθεί να αφοπλίζεται δασμολογικά, αλλά δεν υπάρχει καμία πρόοδος στην κοινή αγροτική πολιτική, που ενδιαφέρει την Αθήνα.¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, όμως, νομίζω ότι για τα ανώτερα αστικά στρώματα και για την αστική πολιτική ηγεσία αρχίζει να βαραίνει πάρα πολύ το γεγονός ότι η Ελλάδα μένει εκτός ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αυτό εξηγεί, εν μέρει, και αυτή τη βεβιασμένη και «χωλή» προσπάθεια πολιτικοποίησης. Δηλαδή, ακόμα και η ηγεσία της δικτατορίας, ένα τμήμα της τουλάχιστον –όχι ο Ιωαννίδης και οι νεότεροι αξιωματικοί, που ρέπουν προς πιο ολοκληρωτικές αντιλήψεις–, αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι η Ελλάδα, ως αστικό καθεστώς, δεν επιτρέπεται να μείνει εκτός της ευρωπαϊκής ενοποίησης και προσπαθεί να θεραπεύσει όπως-όπως αυτήν την έλλειψη.

13. Βλ. ενδεικτικά Σωτήρη Βαλντέν, *Παράταροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967–1974*, Αθήνα, Πόλις, 2009.

14. Η πρώτη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας πραγματοποιήθηκε την 1η Ιανουαρίου 1973 με την ένταξη της Δανίας, της Ιρλανδίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Η Ελλάδα προσχώρησε στην ΕΟΚ την 1η Ιανουαρίου 1981.

15. Η Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ υπογράφηκε στις 9 Ιουλίου 1961, επί κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή. Μεταξύ άλλων προέβλεπε την κατάργηση, στην Ελλάδα, των εισαγωγικών δασμών και όλων των περιοριστικών μέτρων σε βάρος της ελεύθερης κυκλοφορίας των βιομηχανικών προϊόντων των κοινοτικών χωρών. Αντίστοιχα, τα μέλη της Κοινότητας θα καταργούσαν δασμούς και περιοριστικά μέτρα σε βάρος των ελληνικών προϊόντων σε διάστημα δώδεκα ετών – ενδεχομένως και νωρίτερα. Ως προς τον τομέα της γεωργίας, καθοριζόταν η διαδικασία για την εναρμόνιση της αγροτικής πολιτικής της Ελλάδας με την Κοινή Αγροτική Πολιτική της Κοινότητας, κατά την επικείμενη εφαρμογή της, κατά προϊόν, ώστε να εξασφαλισθεί η ισότητα στη μεταχείριση των προϊόντων των κρατών μελών και των παρεμφερών ελληνικών προϊόντων στις αγορές των συμβαλλόμενων μερών.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Β.Κ.: Οι προσπάθειες πολιτικοποίησης του καθεστώτος γίνονται από την πρώτη στιγμή, με τους ελάχιστους εκείνους πολιτικούς που δέχτηκαν αρχικά να συνεργαστούν.

Τ.Σ.: Και από τον ίδιο τον Παπαδόπουλο, βέβαια.

Β.Κ.: Ακριβώς. Αυτή η διαδικασία, ωστόσο, αποκτά άλλη διάσταση για το '73, με την κυβέρνηση Μαρκεζίνη.¹⁶ Πόσο επιτυχημένο ήταν, τελικά, αυτό το πείραμα και πόσο δοκίμασε τις αντοχές της ίδιας της ομάδας των πραξικοπηματιών;

Τ.Σ.: Η προσπάθεια πολιτικοποίησης ήταν πάρα πολύ αδύναμη ουσιαστικά και έδειξε τις μεγάλες διαφορές στο εσωτερικό της ομάδας των πραξικοπηματιών. Δηλαδή, η ομάδα άλλη πολιτική είχε σχεδιάσει να εφαρμόσει –σύμφωνα και με την προετοιμασία που είχε γίνει τις δεκαετίες '50 και '60– και τελικά άλλα ήθελε να κάνει ο Παπαδόπουλος· ήθελε να κάνει το καθεστώς περισσότερο πολιτικό. Το '73 η σύγκρουση, για, είναι εμφανής. Ο Ιωαννίδης και οι νεότεροι αξιωματικοί, που, όπως είπε ο Σωτήρης, έχουν πιο στρατοκρατικές και ολοκληρωτικές αντιλήψεις, μένουν πιστοί στη λογική του στρατού και όχι στη λογική μιας «αλή τούρκα» εξέλιξης¹⁷ που προτείνει ο Παπαδόπουλος μέσω του Μαρκεζίνη.

Πάντως, υπήρξε και ένα τμήμα του πολιτικού κόσμου που συμφώνησε με την εξέλιξη Μαρκεζίνη. Συμφώνησε σε μία λογική να προλάβουν τις εξελίξεις και να δώσουν μια διέξοδο πολιτική, που θα επέτρεπε, τελικώς, «να ανασάνουμε περισσότερο». Σε αυτό, θα λέγαμε ότι συμφώνησε το λιγότερο δυναμικό κομμάτι της Αντίστασης.

Σ.Ρ.: Νομίζω ότι η πολιτικοποίηση ήταν το βασικό στρατηγικό πρόβλημα του στρατιωτικού καθεστώτος. Αυτό σχετίζεται και με την προσωποποίηση της εξουσίας: σταδιακά ο Παπαδόπουλος συγκεντρώνει, τουλάχιστον φαινομενικά, τα πάντα στα χέρια του. Αυτό, όμως, τελικά δυσκολεύει την προσπάθειά του να κάνει μια ελεγχόμενη πολιτικοποίηση, για τον πολύ απλό λόγο ότι τουλάχιστον η ομάδα των παλαιών συνεργατών του δεν έβρισκε κανένα συμφέρον σε μια πολιτικοποίηση που άφηνε τους ίδιους απέξω και τοποθετούσε τον Παπαδόπουλο στην κορυφή της εξουσίας. Και υπάρχει και μια ακόμα πιο σημαντική ρήξη: είναι η ρήξη του στρατιωτικού καθεστώτος με τη μάζα των νεότερων αξιωματικών, η οποία έχει, όμως, τεράστια στρατηγική σημασία για την επιβίωσή του, γιατί, στην ουσία, αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της δικτατορίας μέσα στις ένοπλες δυνάμεις. Αυτοί, σταδιακά, αποξενώνονται, πιστεύουν ότι η δικτατορία απομακρύνεται από αυτά τα απροσδιόριστα ιδεώδη, των οποίων οι ίδιοι θεωρούν ότι είναι φορείς. Η πορεία, για, προς την πολιτικοποίηση μέσω του Μαρκεζίνη είναι αυτή που αποτελεί τον καταλύτη, μαζί βεβαίως με το Πολυτεχνείο, για τις εξελίξεις και εντέλει για την κατάρρευση.

ΒΙΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Β.Κ.: Πολύ συχνά, οι συζητήσεις για το καθεστώς είναι εστιασμένες στον Πατακό, στις ελληνικούς του Παπαδόπουλου – σε μια, θα λέγαμε, γελοιογραφική διάσταση του θέματος. Παράλληλα όμως, όπως επισημάναμε ήδη, το καθεστώς υπήρξε ένα καθεστώς βίας και τρομοκρατίας του πληθυσμού, ιδιαίτερα τα τρία πρώτα χρόνια. Νομίζω ότι αυτή την πολύ σημαντική διάσταση συχνά την ξεχνάμε.

Τ.Σ.: Το καθεστώς προσπάθησε να πατήσει σε δύο βάρκες. Η μία βάρκα ήταν η καταστολή, ο φόβος, ο τρόμος και ο απόλυτος έλεγχος, τον οποίο, κατά κύριο λόγο, είχε αναλάβει η αστυνομία και η στρατονομία. Η άλλη ήταν η ιδεολογία της δικτατορίας.

16. Η κυβέρνηση Σπύρου Μαρκεζίνη ανέλαβε στις 8 Οκτωβρίου 1973, αντικαθιστώντας την κυβέρνηση του Γεώργιου Παπαδόπουλου, ο οποίος ανέλαβε το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Στο πλαίσιο του σχεδίου φιλελευθεροποίησης, στόχος του Γ. Παπαδόπουλου ήταν η σύνταξη νέου Συντάγματος, η εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της Προεδρικής Δημοκρατίας και η διεξαγωγή εκλογών εν ευθέτω χρόνω, για την επιστροφή στο κοινοβουλευτικό καθεστώς. Η κυβέρνηση Μαρκεζίνη παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τις 25 Νοεμβρίου 1973, οπότε και ανατράπηκε από τον Δημήτριο Ιωαννίδη.

17. Το στρατιωτικό πραξικόπημα στην Τουρκία το 1960, που ανέτρεψε την κυβέρνηση Αντνάν Μεντερές, οδήγησε τελικά σε ένα νέο Σύνταγμα, το οποίο θεσμοποίησε την άμεση ανάμειξη του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας.

Στά πλαίσια της εξωραϊσμού Η ΝΕΑ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η σύνθεση της υπό τον κ. Μαρκεζίνη κυβερνήσεως. Τα βασικά ύπομμεγεία στους 12 τοποτηρητές του Παπαδόπουλου. Συμβουλευτικός ο ρόλος του πρωθυπουργού. Έκλογες και με άποχή του πολιτικού κόσμου

Η σύνθεση της κυβέρνησης... (Text continues with details of the cabinet formation and political context.)

ΟΙ ΤΟΠΟΤΗΡΗΤΕΣ

Από τις 12 οι 10 θα είναι... (List of regional governors and their appointments.)

Μόνη πηγή εξουσίας

Οι 12 τοποτηρητές... (Text discussing the concentration of power in the hands of the military dictatorship.)

Το μόνο που είναι δυνατόν να αλλάξει... (Text discussing the possibility of change and the role of the political class.)

Από την άποψη της... (Text discussing the economic and social situation under the dictatorship.)

Ο πρόεδρος της ΕΔΕΚ κ. Β. Λυσσαρίδης δηλώνει

ΝΑ ΜΕΤΑΤΡΕΨΟΥΝ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΣΕ ΠΟΛΥΤΑΞΙΑΚΗ ΕΠΙΔΙΔΚΟΥΝ ΟΙ ΗΠΑ

Η άσπνδική Παπαδόπουλου... (Text discussing the Cyprus issue and the role of the USA.)

Οι Αμερικανοί... (Text discussing the US position on Cyprus and the implications for Greece.)

Β. ΛΥΣΑΡΙΔΗΣ

Να σωθεί η ζωή του Λ. Κορβαλάν

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΤΟΥ ΚΚΕ (Εσ.) ΣΤΟΝ Γ. Γ. ΤΟΥ ΟΧΕ

Το Γραφείο του ΚΚΕ... (Text of the telegram expressing concern for the life of L. Korvalan.)

Όμοιοποιείται από τους ίδιους τους πρωτεργάτες της

Η ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ

Η κατάσταση της οικονομίας παραμένει εξαιρετικά κρίσιμη

Η κρίση... (Text discussing the economic crisis and the impact of the dictatorship's policies.)

Οι εργαζόμενοι... (Text discussing the situation of workers and the impact of the dictatorship.)

Η αγία... ΜΟΝΑΣ

Πήδησε... (Text discussing religious or cultural topics, possibly related to the 'Holy Monastery' mentioned in the header.)

ΣΥΝΕΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΡΙΛΛΑΚΗ ΣΤΗΝ "ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ"

Η λύση Μαρκεζίνη εντόσσεται στο πλαίσιο της δικτατορίας και επιδιώκει τη νομιμοποίησή της

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΙΕΞΟΔΟΣ ΠΡΟ ΥΠΟΘΕΤΙ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΥΓΓΡΑΤΙΚΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΜΕ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ. ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΑΘΗΚΟΝ Η ΑΝΑΠΤΥΧΗ ΤΩΝ ΕΣΟΚΟΙΝΩΒΟΥΛΕΥΤΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ. ΑΜΕΤΑΚΙΝΗΤΟΙ ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΜΑΣ

Η θέση Μαρκεζίνη... (Text discussing the political stance of the dictatorship and the role of the military.)

Το αρχικό... (Text discussing the initial goals and the role of the military in the dictatorship.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Από... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Α. ΜΠΡΙΛΛΑΚΗΣ

ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ Κ. ΖΙΦΑ

Κατοδικασμένο σε όπτοχκίο το νέο κυβερνητικό σχήμα

Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΓΙΑ ΤΥΧΗΕΙΣ

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Μο... (Text discussing the political situation and the role of the military.)

Κ. ΖΙΦΑΣ

ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ

Προκαταρκτικό... (Text discussing the meeting of dismissed officials and the political situation.)

Τα στοιχεία που, κατά κύριο λόγο, ήταν κυρίαρχα, ήταν ο τρόμος της αστυνομίας, ο έλεγχος, τα φρικτά βασανιστήρια· ευτυχώς εκτελέσεις δεν έγιναν.

Β.Κ.: Παρ' όλα αυτά, επέτρεπέ μου να θυμίσω ότι την πρώτη μέρα του πραξικοπήματος έχουμε τρεις νεκρούς, στη συνέχεια με το βασιλικό αντικίνημα έχουμε, επίσης, νεκρούς και, τέλος, είναι και η σφαγή του Πολυτεχνείου.¹⁸

Τ.Σ.: Σαφώς, εννοώ ότι δεν έχουμε εκτελέσεις σε επίπεδο καταδίκης από στρατοδικεία. Ο τρόμος είναι κάτι που εξυφάνεται και διασπείρεται διαρκώς και καθημερινά...

Β.Κ.: ...και μαζικά. Θυμίζω, επίσης, τους έξι χιλιάδες εκτοπισμένους στη Γυάρο.¹⁹

Τ.Σ.: Κυρίως μέσω του ελέγχου προσπαθούν να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό και το καταφέρνουν, δηλαδή ο κόσμος φοβάται, μαζεύεται. Παράλληλα –επιστρέφω στη δεύτερη «βάρκα»– έχουμε την προσπάθεια ιδεολογικής κυριαρχίας του καθεστώτος, η οποία στηρίζεται στον αντικομμουνιστικό λόγο της εποχής του εμφυλίου πολέμου. Ο αντικομμουνισμός είναι κυρίαρχος και αποτυπώνεται και στην εκπαιδευτική διαδικασία που ακολουθείται τις δεκαετίες του '50 και του '60 στην Ελλάδα, με τη συνδρομή, τη συμβολή και την παρουσία της εκκλησίας. Όλες οι μεταρρυθμίσεις που είχαν γίνει επί Ένωσης Κέντρου, με τις προτάσεις Παπανούτσου στην παιδεία και στα πανεπιστήμια, ανακαλούνται από τη χούντα. Στη λογική του καθεστώτος, το σχολείο είναι μαζί με την εκκλησία και από δίπλα βρίσκεται ο έλεγχος της αστυνομίας και η παρουσία του στρατού. Και γι' αυτό θα έλεγα ότι η προσπάθεια των όποιων πολιτικών δυνάμεων, μετά τη δικτατορία, αλλά ακόμα και σήμερα, να διατηρήσουν και να ανακαλέσουν στοιχεία αυτού του παρελθόντος είναι μάταιη. Γι' αυτό δημιουργήθηκαν τα στερεότυπα που ανέφερες στην αρχή. Αν η συμβολή του καθεστώτος ήταν ουσιαστική θα την ανακαλούσαν, αλλά επειδή δεν ήταν, μένουν, τελικά, στα στερεότυπα και στους μύθους, όπως τα χρυσά ήθη, το ότι δεν κλέβανε, το ότι δεν υπήρχαν ξένοι, το ότι δεν υπήρχαν οικονομικές ατασθαλίες.

Οι τρεις πρώτοι νεκροί του πραξικοπήματος ήταν η 24χρονη Μαρία Καλαβρού, ο 15χρονος Βασίλης Πεσλής και ο 46χρονος Παναγιώτης Ελλής (Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ)

18. Οι τρεις πρώτοι νεκροί του πραξικοπήματος ήταν η 24χρονη Μαρία Καλαβρού, ο 15χρονος Βασίλης Πεσλής και ο 46χρονος Παναγιώτης Ελλής. Το επόμενο διάστημα δολοφονήθηκαν ο δικηγόρος της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ Νικηφόρος Μανδηλαράς (Μάιος 1967), ο γραμματέας της ΔΝΛ Επταλόφου Γιάννης Χαλκίδης (Σεπτέμβριος 1967) και ο πρώην βουλευτής της ΕΔΑ Γιώργος Τσαρουχάς (Μάιος 1968). Για τους νεκρούς του Πολυτεχνείου βλ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, «Πολυτεχνείο '73. Το ζήτημα των θυμάτων: νεκροί και τραυματίες» στο Γιώργος Γάτος (επιμ.), *Πολυτεχνείο '73. Ρεπορτάζ με την ιστορία*, τ. Β', Αθήνα, Φιλιππούτσος, 2004, σ. 38-55. Η έρευνα είναι αναρτημένη στο αποθετήριο του ΕΙΕ, «ΗΉλιος»: <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8782> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/4/2021).

19. Η Γυάρος είναι ακατοίκητο νησί στο Αιγαίο. Η φυλακή ξεκίνησε να χτίζεται το 1947 από εξόριστους κομμουνιστές στο νησί. Το 1952 σταμάτησε να λειτουργεί. Επαναλειτούργησε το 1967 και καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας φυλακίστηκαν εκεί χιλιάδες αντιφρονούντες, ανάμεσά τους και γυναίκες.

Τσολιάς του '21 δίπλα στον φοίνικα της χούντας, ατενίζει από ταράτσα κτιρίου στην Κόρινθο, χ.χ. (Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ)

Η καύση των συμβόλων του καθεστώτος της 21ης Απριλίου, 7/1974 (Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ)

Β.Κ.: Παρ' όλη αυτά, βλέπουμε στο δημόσιο πεδίο –όλο και πιο συχνά τον τελευταίο καιρό– αυτούς που θα ονομάζαμε «κληρονόμους της δικτατορίας», όπως για παράδειγμα η Χρυσή Αυγή, να επιχειρούν αφενός να φιλοτεχνήσουν μια εικόνα της δικτατορίας η οποία, παρότι είναι γεμάτη στερεότυπα και βρίσκεται πέρα από κάθε ιστορική πραγματικότητα, καταλήγει στη λογική των «πατριωτών αξιωματικών» κ.λπ. Αφετέρου, βλέπουμε μια προσπάθεια ανασύνθεσης αυτού του χώρου στον οποίο συμμετέχουν, σε επίπεδο στελεχικού δυναμικού, είτε πρώην μέλη της δικτατορίας είτε απόγονοί τους.

Τ.Σ.: Η προσπάθεια να επιβεβαιωθεί η επιτυχία της δικτατορίας στην ελληνική κοινωνία έχει πολλά επίπεδα και πολλαπλές αναγνώσεις. Άλλη η συνθήκη του '67, άλλη η συνθήκη του 2013. Ωστόσο, η προσπάθεια να αντληθούν ιδεολογικά παραδείγματα μοιάζει πάρα πολύ με τις προσπάθειες που κάνουν πολλοί άνθρωποι να παρουσιάσουν πολεμικά κατορθώματα, ενώ στην ουσία μπορεί να ήταν στο σπίτι τους στη διάρκεια του πολέμου. Υπάρχει η ιδεολογική χρήση του καθεστώτος, εκ μέρους της Χρυσής Αυγής. Το θέμα είναι, όμως, ότι η χούντα χτυπήθηκε, αμφισβητήθηκε και λοιδορήθηκε, εκτός των άλλων, και από τη μεγάλη πλειοψηφία της αστικής τάξης – και αυτό είναι που την έπληξε, τελικά, ανεπανόρθωτα. Χρησιμοποιήθηκε αρχικά, στο τέλος, όμως, έμεινε απ' έξω· κι αυτό συνέβη γιατί κινδύνευε, τελικά, να μείνει η Ελλάδα έξω από την Ευρώπη, όπως ανέφερε πριν και ο Σωτήρης.

Σ.Ρ.: Πράγματι γίνεται μια προσπάθεια οικειοποίησης αλλά και ταυτόχρονα αναζήτησης κάποιων αναφορών, γιατί η ηγεσία της Χρυσής Αυγής καταλαβαίνει, πιστεύω, ότι, χωρίς κάποια αναφορά στο ελληνικό παρελθόν, αυτό που προβάλλει σήμερα δεν μπορεί να σταθεί μακροπρόθεσμα στην κοινωνία. Δηλαδή, ένας ωμός νεοναζισμός είναι δύσκολο να σταθεί. Αναζητά συνεπώς σημεία...

Β.Κ.: ...και μάλιστα σε μια περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται, αν μου επιτρέπεις, και από αντικοινοβουλευτισμό. Δηλαδή, σε αυτό που θα λέγαμε παράδοση της Δεξιάς, ο αντικοινοβουλευτισμός δεν αποτελεί κυρίαρχο ρεύμα, εκτός, βέβαια, από τις περιόδους των δικτατορικών καθεστώτων.

Σ.Ρ.: Βέβαια ακόμα και αυτό είναι γεμάτο αντιφάσεις. Γιατί ακόμα και η δικτατορία ισχυριζόταν ότι είναι ένα καθεστώς παρένθεσης, ότι θέλει να επιστρέψει σε έναν υγιή κοινοβουλευτισμό, κάτι που είναι εξαιρετικά αμφίβολο για τους σημερινούς επιγόνους.

Τ.Σ.: Πάντως κινδυνεύουμε να πούμε ότι, εντός της Χρυσής Αυγής, οι χουντικοί είναι οι πιο διαλλακτικοί.

Σ.Ρ.: Η Χρυσή Αυγή προσπαθεί να ενταχθεί σε μια γενεαλογία της ελληνικής άκρας Δεξιάς, η οποία βρίσκει τις αναφορές της στα δυο δικτατορικά καθεστώτα,²⁰ αλλά έχει την ευελιξία –ας πούμε– να λειτουργεί και σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα. Τέτοιο προηγούμενο είχαμε και το 1950, όταν στελέχη του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου σχημάτισαν δικό τους κόμμα και, κατά σύμπτωση, πήραν περίπου 8% των ψήφων, ενώ στη συνέχεια απορροφήθηκαν από μεγαλύτερα σχήματα της Δεξιάς.²¹ Έχει, πάντως, μεγάλη σημασία ότι πρόκειται για ένα σχήμα που δεν φοβάται να πει ότι είναι αντιδημοκρατικό και ότι ψάχνει τις αναφορές του σε ένα μη δημοκρατικό παρελθόν, το οποίο το αποδέχεται και το υιοθετεί ως ένα μόνιμο πολιτικό σύστημα.

Β.Κ.: Η συζήτηση για την ελληνική ακροδεξιά είναι, βέβαια, μια μεγάλη συζήτηση που πρέπει να κάνουμε εκτεταμένα και αναλυτικά – και θα την κάνουμε και σε αυτές τις εκπομπές. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Τάσο Σακελλαρόπουλο και τον Σωτήρη Ριζά για τη συζήτηση και την παρουσία τους εδώ. Ευχαριστούμε που μας ακούσατε, καλή Κυριακή!

16. Βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Ψαρράς, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής. Ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μιας ναζιστικής ομάδας*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

17. Η Εθνική Ανεξάρτητος Παράταξη δημιουργήθηκε από τη σύμπραξη της Εθνικής Αναγεννήσεως του Κωνσταντίνου Μανιαδάκη και του Κόμματος Εθνικοφρόνων του Θεόδωρου Τουρκοβασίλη. Στις εκλογές του 1950 απέσπασε ποσοστό 8,15% και 16 έδρες, ωστόσο διαλύθηκε έναν χρόνο αργότερα.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Ένας Έλληνας στο Παρίσι τον καιρό της δικτατορίας»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 22/4/2018

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας

Ηχητική επιμέλεια: Σπύρος Παπακώστας

Οργάνωση παραγωγής: Ιωάννα Βόγλη

Μπορείτε να την ακούσετε στο SoundCloud: <https://soundcloud.com/aski-6/2242018a>

Μουσική εκπομπής:

Michael Bloomfield & Al Kooper, *Stop*

Yves Montand, *Les temps des cerises*

Gabor Szabo, *Three King Fishers*

Claude Nougaro, *Paris mai*

Bob Dylan, *Subterranean Homesick Blues*

Jimi Hendrix, *Wait until Tomorrow*

2. Ένας Έλληνας στο Παρίσι τον καιρό της δικτατορίας

Συζητούν: Μάκης Καβουριάρης (Μ.Κ.) – Αντώνης Σαραντίδης (Α.Σ.) –
Βαγγέλης Καραμανωλάκης (Β.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

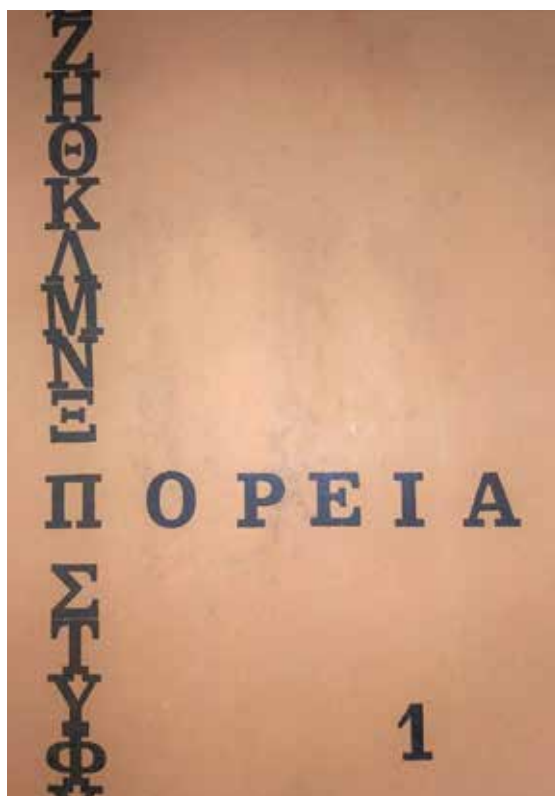
Βαγγέλης Καραμανωλάκης: Αγαπητές φίλες και φίλοι καλημέρα. Είμαι ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης και σας καλωσορίζω στον 105,5 Στο Κόκκινο και στην εκπομπή *Ιστορία στο Κόκκινο*, που επιμελείται ο Ηλίας Νικολακόπουλος, σε συνεργασία με τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Στη σημερινή εκπομπή έχουμε την τιμή και τη χαρά να φιλοξενούμε τον Μάκη Καβουριάρη, οικονομολόγο, συνταξιούχο καθηγητή του Πανεπιστημίου Παρίσι 8 (Université Paris VIII). Μια μέρα μετά από την επέτειο του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου, είμαστε εδώ για να συζητήσουμε για τον αντιδικτατορικό αγώνα στο Παρίσι, την ελληνική κοινότητα εκεί και τον Μάη του '68, καθώς ο Μάκης υπήρξε ένα από τα κεντρικά πρόσωπα αυτής της παρέας Ελλήνων φοιτητών και φοιτητριών που πρωτοστάτησαν στη διαμαρτυρία κατά της χούντας στη γαλλική πρωτεύουσα. Στην παρέα μας, για να συμμετάσχει σε αυτή τη συζήτηση, βρίσκεται και ο νεαρός ιστορικός Αντώνης Σαραντίδης, ο οποίος πρόσφατα ολοκλήρωσε ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης για την Ένωση των εν Παρισίοις Ελλήνων Σπουδαστών (ΕΠΕΣ) και το περιοδικό *Πορεία*,¹ το εμβληματικό περιοδικό του συλλόγου στη διάρκεια της δικτατορίας. Τους καλωσορίζω και τους δύο και ξεκινάω από τον Μάκη και τη δική του προσωπική εμπειρία. Μάκη, πότε και με ποια αφορμή πήγες στο Παρίσι και τι συνάντησες εκεί;

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ – ΑΘΗΝΑ – ΠΑΡΙΣΙ

Μάκης Καβουριάρης: Μεγάλωσα στην Αίγυπτο, όπου βρέθηκα το 1942, πρόσφυγας πολέμου σε ηλικία τεσσάρων χρονών, στο στρατόπεδο των πηγών του Μωυσέως.² Τελείωσα το εξατάξιο γυμνάσιο της Ελληνικής Κοινότητας της Αλεξάνδρειας και το 1956 γύρισα στην Ελλάδα για σπουδές. Τον Ιανουάριο του 1965 έφυγα για μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι, όπου έμεινα μέχρι το 2003.

Βέβαια πριν και μετά τη δικτατορία, τα ταξίδια μου στην Ελλάδα ήταν συχνά. Μέσα στη δικτατορία, το 1973, την περίοδο της υποτιθέμενης φιλελευθεροποίησης του Μαρκεζίνη, αποφάσισα να ταξιδέψω στην Ελλάδα. Όταν είδα ότι άνοιξαν οι εξορίες, ότι βγήκαν πολλοί από τις φυλακές και τα κρατητήρια, αποφάσισα να γυρίσω, παρά την αντίθετη άποψη των συντρόφων της καθοδήγησης. Και δεν αντιμετώπισα κανένα πρόβλημα στην είσοδό μου στην Ελλάδα. Όμως, στην επιστροφή μου, τον Σεπτέμβριο, με σταμάτησαν στο αεροδρόμιο και μου αφαίρεσαν το διαβατήριό, με την κατηγορία της αντεθνικής δράσης στο εξωτερικό.

Το πρώτο τεύχος του περ. Πορεία, το οποίο κυκλοφόρησε τον Μάιο του 1967 (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

1. Βλ. Αντώνης Σαραντίδης, *Η Ένωση των εν Παρισίοις Ελλήνων Σπουδαστών: Ο ελληνικός φοιτητικός σύλλογος του Παρισιού στη δικτατορία και το περιοδικό Πορεία (1967-1972)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2017, διαθέσιμη στο: <https://pergamons.lib.uoa.gr/uoajdl/frontend/file/lib/default/data/2285392/theFile> (ημερομηνία ανάκτησης: 20/1/2021).

2. Για τους Έλληνες πρόσφυγες της Κατοχής ακούστε, ενδεικτικά, την εκπομπή, Αλέκος Λάμπρου – Κωστής Καρπιοζήλης, «Πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή: μια ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου»: <https://soundcloud.com/aski-6/25102020a> (ημερομηνία ανάκτησης: 20/1/2021)

Μου επέστρεψαν το διαβατήριο και επέτρεψαν την αναχώρησή μου μετά από παρέμβαση του Εντγκάρ Φωρ, του γάλλου υπουργού Παιδείας, στον Παναγιώτη Σιφναίο, τον υπουργό παιδείας της κυβέρνησης Μαρκεζίνη.

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΚΑΙ Η ΔΙΚΤΥΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Β.Κ.: Ας δούμε λίγο αυτήν την «αντεθνική δράση» από την αρχή. Πήγες, λοιπόν, στο Παρίσι το '65 και δικτυώθηκες αμέσως στην Αριστερά;

Μ.Κ.: Ναι, αμέσως δικτυώθηκα, γιατί ήταν εκεί πολλοί φίλοι. Ο Άγγελος Ελεφάντης, ο Νίκος Καραμανλής και άλλοι.

Β.Κ.: Εσύ ήσουν ήδη στην ΕΔΑ τότε;

Μ.Κ.: Όχι, εγώ είχα μια διαφορετική διαδρομή. Όταν το 1956 γύρισα στην Ελλάδα, θα ενέτασσα τον εαυτό μου στην κατηγορία «λοιποί δημοκράτες», χωρίς οργανωτική ένταξη. Στο Πανεπιστήμιο ήρθα σε επαφή με τους αριστερούς και γενικότερα τους δημοκρατικούς φοιτητές. Τότε, παρότι έκανα παρέα με πολλούς φίλους από την ΕΔΑ, δεν μου έγινε πρόταση να γίνω μέλος. Νομίζω ότι με θεωρούσαν δεδομένο.

Έκανα επίσης παρέα με πολλούς φίλους της Νεολαίας των Προοδευτικών, του κόμματος του Σπύρου Μαρκεζίνη,³ ο οποίος επεδίωκε εκείνη την περίοδο να αλλάξει ορισμένες πλευρές της εξωτερικής πολιτικής, όπως τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση.

Για να καταλάβουμε το πνεύμα που επικρατούσε στη νεολαία αυτού του κόμματος, θα αναφερθώ στις εκλογές του 1961, όταν έγινε ψηφοφορία για τις συνεργασίες. Τότε, η Διοικούσα Επιτροπή της νεολαίας αποφάσισε παμπηφεί τη συνεργασία με την ΕΔΑ και όχι με την Ένωση Κέντρου. Στο Συντονιστικό όλοι, εκτός από έναν, ήταν υπέρ της συνεργασίας με την ΕΔΑ. Βέβαια ο Μαρκεζίνης, όταν γύρισε από το Λονδίνο, αποφάσισε να κατέβει στις εκλογές σε συνεργασία με την Ένωση Κέντρου.

Προεκλογική εκστρατεία της Νεολαίας ΕΔΑ πριν τις βουλευτικές εκλογές του 1963, 10/1963 (ΑΣΚΙ/Φωτογραφικό Αρχείο Ν. Κουσίδου - Σ. Σταυρόπουλου)

3. Το Κόμμα Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1955. Κατέβηκε αυτόνομα πρώτη φορά στις εκλογές του 1956. Στις εκλογές του 1961 συνεργάστηκε με την Ένωση Κέντρου του Γεώργιου Παπανδρέου, ενώ στις εκλογές του 1964 με την ΕΡΕ του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

B.K.: Όταν πήγες στη Γαλλία, λοιπόν, τους γνώριζες όλους, απλώς δεν ήσουν οργανωμένος.

M.K.: Γνώριζα τους περισσότερους. Και συνεχώς έκανα καινούργιους φίλους. Στο πανεπιστήμιο, στα φοιτητικά εστιατόρια, στην ανάγκη συλλογής πληροφοριών για την επίλυση των προβλημάτων της καθημερινότητας.

Στο Παρίσι πήγα με πολύ λίγα χρήματα. Οι φίλοι, που ζούσαν και σπούδάζαν ήδη εκεί, μου παρουσίαζαν τη Γαλλία ως φτωχομάνα. Και πράγματι ήταν. Το κουπόνι στο φοιτητικό εστιατόριο κόστιζε ένα γαλλικό φράγκο και έβρισκες εύκολα δουλειές του ποδαριού. Κακοπληρωμένες, βέβαια, αλλά κουτσοζούσες.

Πριν φύγω για τη Γαλλία είχα κάνει αίτηση για μια υποτροφία της γαλλικής κυβέρνησης, η οποία δεν έγινε δεκτή. Όμως τον Ιανουάριο του 1966, όταν είχα αρχίσει το μεταπτυχιακό μου, με ειδοποίησαν ότι κάποιος από τους φοιτητές που είχε πάρει την υποτροφία δεν μπόρεσε να έρθει. Έτσι, η υποτροφία πέρασε σε μένα, γιατί ήμουν ο πρώτος επιλαχών. Επιπλέον είχα και ένα καλό ντοσιέ, με επιστολές από τον Ξενοφώντα Ζολώτα, που τον είχα καθηγητή, καθώς και από τον Γιώργο Θεοτοκά, στο γραφείο του οποίου δούλευα τα τελευταία χρόνια των σπουδών μου στην Ελλάδα και του οποίου το όνομα βάραινε πολύ.

Στο Παρίσι οι φίλοι μου ανήκαν κυρίως στον χώρο της Αριστεράς. Η πολιτική μας δράση αφορούσε κυρίως την ΕΠΕΣ και τη διεκδίκηση της πλειοψηφίας στο Διοικητικό Συμβούλιο. Προσπαθήσαμε να γράψουμε νέα μέλη για να πάρουμε τον σύλλογο από τους κεντρώους ή τους «κεντροαριστερούς», κατά τον προσφυή όρο των συντρόφων από τη Χαϊδεληβέργη.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΚΑΙ Η ΕΠΕΣ

M.K.: Μετά τον πόλεμο είχαμε ένα σημαντικό μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Γαλλία. Το 1945 το Γαλλικό Ινστιτούτο έδωσε 150 υποτροφίες «σε ταλαντούχους πηλιν άνευ προοπτικής στη χώρα τους νέους». Πρόκειται για την ιστορία του *Ματαρόα*, για την οποία θα μιλήσουμε και στη συνέχεια. Πολλοί Έλληνες εγκατέλειπαν, επίσης, την Ελλάδα για πολιτικούς λόγους ή για αναζήτηση εργασίας και για σπουδές.

Το πραξικόπημα ενέτεινε το κίνημα φυγής από την Ελλάδα και πολλοί γράφτηκαν στους κατά τόπους φοιτητικούς συλλόγους. Η αύξηση των μελών της ΕΠΕΣ, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τα γεγονότα σε παγκόσμιο επίπεδο (αγώνες εναντίον της αποικιοκρατίας, πόλεμος του Βιετνάμ, Μάης του '68 και άλλα σημαντικά) άλλαξαν τους συσχετισμούς και οδήγησαν στην αλλαγή της πλειοψηφίας. Τη δεκαετία του 1960 η Ανανεωτική Αριστερά, στην αρχή ως ΕΔΑ και, μετά τη διάσπαση του 1968, ως ΚΚΕ Εσωτερικού, κέρδισε την πλειοψηφία στο Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου.

B.K.: Να ζητήσω, τώρα, από τον Αντώνη να μας πει δυο λόγια για αυτήν την κοινότητα των ελλήνων φοιτητών και των φοιτητριών στο Παρίσι.

Αντώνης Σαραντίδης: Καλημέρα κι από μένα, σας ευχαριστώ για την πρόσκληση σε αυτήν τη συζήτηση. Το Παρίσι, διαχρονικά, είχε μία παράδοση ως χώρος υποδοχής Ελλήνων και ως κέντρο πνευματικής δραστηριότητας με μεγάλη ακτινοβολία. Μεταπολεμικά και μέχρι την περίοδο της δικτατορίας, η γαλλική πρωτεύουσα αποτέλεσε, σίγουρα, πόλο έλξης για ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής διανόησης και για εκατοντάδες έλληνες φοιτητές που ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, κυρίως σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Με αυτόν τον τρόπο, η τοπική ελληνική παροικία έγινε μία από τις πολυπληθέστερες κοινότητες εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη. Όπως αναφέρατε, η πύκνωση της ελληνικής φοιτητικής κοινότητας οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην πολιτική χορήγησης υποτροφιών από το γαλλικό κράτος, με αφετηρία την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς και στον ρόλο του Γαλλικού Ινστιτούτου στην Αθήνα και του διευθυντή του, από το 1935, Οκτάβ Μερλιέ. Κομβικό σημείο στη μακρά αυτή ιστορία μετακίνησης ελλήνων φοιτητών, αλλά και στη δημιουργία μιας γενεαλογίας κατά την οποία το Παρίσι ανάγεται σε τόπο αφενός σπουδών, αφετέρου σωτηρίας και αυτοεξορίας –για να χρησιμοποιήσω τον όρο του Νίκου Σβορώνου⁴– αποτέλεσε το γεγονός της περίφημης αποστολής του πλοίου *Ματαρόα*, τον Δεκέμβριο του 1945.

4. Βλ. Νίκος Θεοδωρόπουλος, *Η παρουσία του Νίκου Γ. Σβορώνου στη δημόσια σφαίρα και η συμβολή του στην εξέλιξη των ιστορικών σπουδών κατά τη Μεταπολίτευση (1975–1989)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2018, σ. 24–26, διαθέσιμη στο:

<https://pergamon.lib.uoa.gr/uoalib/default/data/2820090/theFile/2820091> (ημερομηνία ανάκτησης: 20/1/2021). Βλ. και «Σ' έναν τόπο σωτηρίας και εξορίας. Ο Νίκος Σβορώνος αφηγείται στον Τάσο Γουδέλη», *Το Δέντρο*, τχ. 37–38 (Μάρτιος–Απρίλιος 1988), σ. 10–18.

B.K.: Αυτούς τους ανθρώπους εσύ, Μάκη, τους γνώριζες;

M.K.: Τους περισσότερους ναι, ήρθα γρήγορα σε επαφή μαζί τους. Όταν έφτασα στο Παρίσι –λίγο πριν τη γιορτή της 25ης Μαρτίου– έκανα αίτηση για να βρω δωμάτιο στο Ελληνικό Περίπτερο της Πανεπιστημιούπολης⁵...

B.K.: «Ελληνικό Περίπτερο» ονομαζόταν ο ξενώνας για τους έλληνες φοιτητές.

M.K.: Ναι, ή «Ελληνικό Σπίτι», το οποίο υπαγόταν στην ελληνική κυβέρνηση. Ο διευθυντής του, ο Κώστας Γεωργούλης, που ήταν εξαιρετός άνθρωπος, μου έστειλε ένα γράμμα που με πληροφορούσε ότι η αίτησή μου έγινε δεκτή από την Επιτροπή και ότι θα μπορούσαν να με πάρουν από τον Ιούνιο που άδειάζαν δωμάτια.

Μεσολάβησε όμως η εκδήλωση για την επέτειο της 25ης Μαρτίου και μου ανέθεσαν να μιλήσω για το νόημα της επετείου στο Ελληνικό σπίτι. Πήρα, λοιπόν, την ιστορία του Σβορώνου⁶ και υποστήριξα ότι η Ελληνική Επανάσταση είχε απελευθερωτικό και συνάμα ταξικό χαρακτήρα. Ο πρέσβης, ο οποίος ήτανε στην Επιτροπή του Ελληνικού Σπιτιού και παρών στην εκδήλωση, φρίκαρε ο άνθρωπος, γιατί κάθε ταξική προσέγγιση τη θεωρούσε τοξική για το καθεστώς που εκπροσωπούσε. Έτσι απέκλεισε την όποια προοπτική στέγασής μου στο Ελληνικό Σπίτι.

Η στέγαση στην Πανεπιστημιούπολη είχε πολλά πλεονεκτήματα. Το ενοίκιο ήταν φτηνό, η θέρμανση εξασφαλισμένη, και η πρόσβαση στο φοιτητικό εστιατόριο, που βρισκόταν απέναντι, εύκολη. Ο Γεωργούλης προσπάθησε να με βοηθήσει να βρω σπίτι αλλά δεν στάθηκε δυνατό. Κάποια στιγμή δεν άντεξε και μου είπε: «Βρε Καβουριάρη, τι την ήθελες την ομιλία την 25η Μαρτίου;».

Το Ελληνικό Περίπτερο ή Ελληνικό Σπίτι (Fondation Hellénique) στεγάζει έλληνες φοιτητές στην Πανεπιστημιούπολη του Παρισιού

5. Ελληνικό Περίπτερο ή Ελληνικό Σπίτι (Fondation Hellénique) είναι το κτίριο που στεγάζει τους έλληνες φοιτητές στην Πανεπιστημιούπολη του Παρισιού. Χτίστηκε το 1932 με δημόσιο έργο βάσει σχεδίων του αρχιτέκτονα Νικόλαου Ζάχου. Χτίστηκε με πρωτοβουλία του τότε έλληνα πρέσβη Νικόλαου Πολίτη, πρώην υπουργού Εξωτερικών και στενού συνεργάτη του Ελευθέριου Βενιζέλου. Βλ. Ελευθερία Φίλη (επιμ.), *Το Ελληνικό Ίδρυμα στη Διεθνή Πανεπιστημιούπολη στο Παρίσι. Τόπος ζωής – τόπος μνήμης: Μαρτυρίες φοιτητικών χρόνων*, Αθήνα, Fondation Hellénique – Futura, 2007.

6. Βλ. Nicolas G. Svoronos, *Histoire e la Grèce moderne*, σειρά: Que sais-je? 578, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1953 [ελλ. μτφρ.: *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976].

ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967 ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Β.Κ.: Και φτάνουμε στην 21η Απριλίου. Τι σήμαινε αυτό για την κοινότητα; Τι σήμαινε για σας το γεγονός ότι έγινε πραξικόπημα στην Αθήνα;

Μ.Κ.: Τι σήμαινε και πώς το μάθαμε βέβαια... Ενδεχομένως να ήμουν και ο πρώτος που το έμαθε, γιατί ξαφνικά κατά τις 4-5 το πρωί, παίρνει τηλέφωνο ο Ερίκ Ρουλιώ. Ο Ρουλιώ ήταν δημοσιογράφος...

Β.Κ.: Ανταποκριτής;

Μ.Κ.: Ανταποκριτής ήταν κυρίως ο Μαρκ Μαρσώ.⁷ Ο Ρουλιώ παρακολουθούσε τις εξελίξεις στην Ελλάδα, την οποία επισκεπτόταν για την κάλυψη κάποιου σημαντικού γεγονότος. Ο Ρουλιώ ήταν έξοχος δημοσιογράφος, ενώ ο Μαρσώ ήταν, θα έλεγα, η αρνητική περίπτωση σε ό,τι αφορά την ειδησεογραφία της *Monde* για την Ελλάδα. Τον Ρουλιώ τον ξέραμε γιατί είχαμε κάποια παρουσία στο Παρίσι και όταν συνέβαινε κάτι στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τα λουλιανά, οι εφημερίδες μάς ζητούσαν, πολλές φορές, πληροφορίες, στέλναμε και εμείς τις ανακοινώσεις μας, οπότε υπήρχε συχνή επαφή.

Το βράδυ της επιβολής της δικτατορίας με παίρνει τηλέφωνο, λοιπόν, κατά τις 5 το πρωί και μου λέει: «Σε παρακαλώ, έλα γιατί ακούμε το ελληνικό ραδιόφωνο και δεν καταλαβαίνουμε τίποτα. Έγινε δικτατορία; Κάτι σημαντικό πρέπει να έγινε, ελάτε για να μπορέσω να γράψω και άρθρο». Παίρνω κι εγώ τηλέφωνο μερικούς συντρόφους και πάω στη *Monde*. Έτσι, το μεσημέρι βγήκε η εφημερίδα με μια έξοχη ανάλυσή του για το πραξικόπημα.

Το ίδιο βράδυ καλέσαμε σε μεγάλη συγκέντρωση, όπου μπήκε από την πλευρά μας και το αίτημα της αβασίλευτης δημοκρατίας με το σύνθημα «Vive la République grecque!». Στη συνέχεια οργανώσαμε μια μεγάλη διαδήλωση εναντίον της δικτατορίας στην Ελληνική Πρεσβεία και για πρώτη φορά, ίσως, μετά το τέλος του πολέμου, έκλεισε η μια πλευρά των Champs-Élysées, το αριστερό τμήμα της λεωφόρου. Δεν το καταφέραμε, βέβαια, μόνοι μας, δεν είχαμε αυτή τη δυνατότητα. Είχαμε όμως τη συμπαράσταση γάλλων συντρόφων, οι οποίοι ήταν κοντά μας και μας βοήθησαν πολύ, καθ' όλη την περίοδο, από το λουλιανό πραξικόπημα μέχρι την πτώση της δικτατορίας.

Ο Μάρκ Καβουριάρης, ο Νίκος Μπουρμπούλης και ο Νίκος Χατζηνικολάου σε διαδήλωση Ελλήνων φοιτητών στην Ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, 5/1967 (ΑΣΚΙ/Φωτογραφικό Αρχείο Ν. Κουσίδου - Σ. Σταυρόπουλου)

7. Ο Eric Rouleau (1926-2015) ήταν γάλλος συγγραφέας, δημοσιογράφος και διπλωμάτης. Διετέλεσε πρέσβης στην Τυνησία (1985-1986) και στην Τουρκία (1988-1991). Ο Marc Marceau (1912-1990) ήταν γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας, ειδικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Le Monde* στην Ελλάδα επί σειρά ετών.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΑΝΤΙΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΟ ΦΟΙΤΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Β.Κ.: Συζητούσαμε, λοιπόν, για τον αντιδικτατορικό αγώνα στο Παρίσι και για τη συμβολή των ελλήνων φοιτητών. Δεν υπάρχουν, όμως, μόνο στο Παρίσι έλληνες φοιτητές που αντιδρούν στο καθεστώς, έτσι δεν είναι Αντώνη; Δηλαδή, οι φοιτητές που βρίσκονται στο εξωτερικό αναδεικνύονται σε κεντρικό μοχλό του αντιδικτατορικού αγώνα.

Α.Σ.: Σίγουρα. Το φοιτητικό κίνημα, μετά την επιβολή της δικτατορίας, πέρασε σε μια νέα φάση, όπου τα ελληνικά φοιτητικά σωματεία ανά την Ευρώπη, θα μπορούσαμε να πούμε, χαρακτηρίζονται από μια έντονη πολιτικοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση. Οι φοιτητές, μέσω των συλλόγων και των πολιτικών οργανώσεων στις οποίες συμμετείχαν, εντάχθηκαν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αντίστασης στη δικτατορία, πήραν μέρος σε διαδηλώσεις και εκδηλώσεις εναντίον του καθεστώτος, δημοσίευσαν σημαντικό αριθμό κειμένων εναντίον της δικτατορίας σε διάφορα φοιτητικά και μη έντυπα και, φυσικά, διοργάνωσαν μια σειρά από φοιτητικά συνέδρια, στα οποία ο Σύλλογος των Ελλήνων Φοιτητών στο Παρίσι έχει καθοριστικό ρόλο. Αν θέλετε να αναφερθώ, συγκεκριμένα, σίγουρα ήταν κομβικό το συνέδριο λίγο μετά τη δικτατορία, τον Μάιο του 1967 στο Παρίσι και από εκεί και ύστερα ακολούθησαν άλλα δύο, στο Λουντ της Σουηδίας το 1969 και στην Κοπεγχάγη το 1971.

Β.Κ.: Έχουμε καθόλου εικόνα του αριθμού των φοιτητών και των φοιτητριών που βρίσκονταν στο εξωτερικό την περίοδο εκείνη;

Α.Σ.: Βεβαίως, υπάρχουν καταγραφές. Σίγουρα η επιβολή της δικτατορίας αποτελεί μεταίχμητικό σημείο για αυτήν τη φοιτητική μετανάστευση. Συγκεκριμένα, εάν λάβουμε υπόψη τον αριθμό των φοιτητών στο εξωτερικό –συνολικά, όχι μόνο στη Δυτική Ευρώπη–, το 1966 ήταν κάτι παραπάνω από 9.000 άτομα, φοιτητές και φοιτήτριες, ενώ το 1974 είναι ενδεικτικό ότι ξεπερνούσαν τις 22.000. Στη Δυτική Γερμανία, ο αριθμός των Ελλήνων που σπούδάζαν στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας αυξήθηκε από 1.066 το 1970, σε 1.706 το 1974. Αντίστοιχη μεγάλη αύξηση υπήρξε και στην Ιταλία, όπου το 1970 ο αριθμός ξεπέρασε τους 4.000, ενώ το 1974 άγγιξε τις 11.000. Στη Γαλλία το 1970 ζούσαν 832 φοιτητές, ενώ το 1974 2.486.⁸

Β.Κ.: Άρα υπάρχει μια γενιά, ειδικά μετά το '70, που φεύγει...

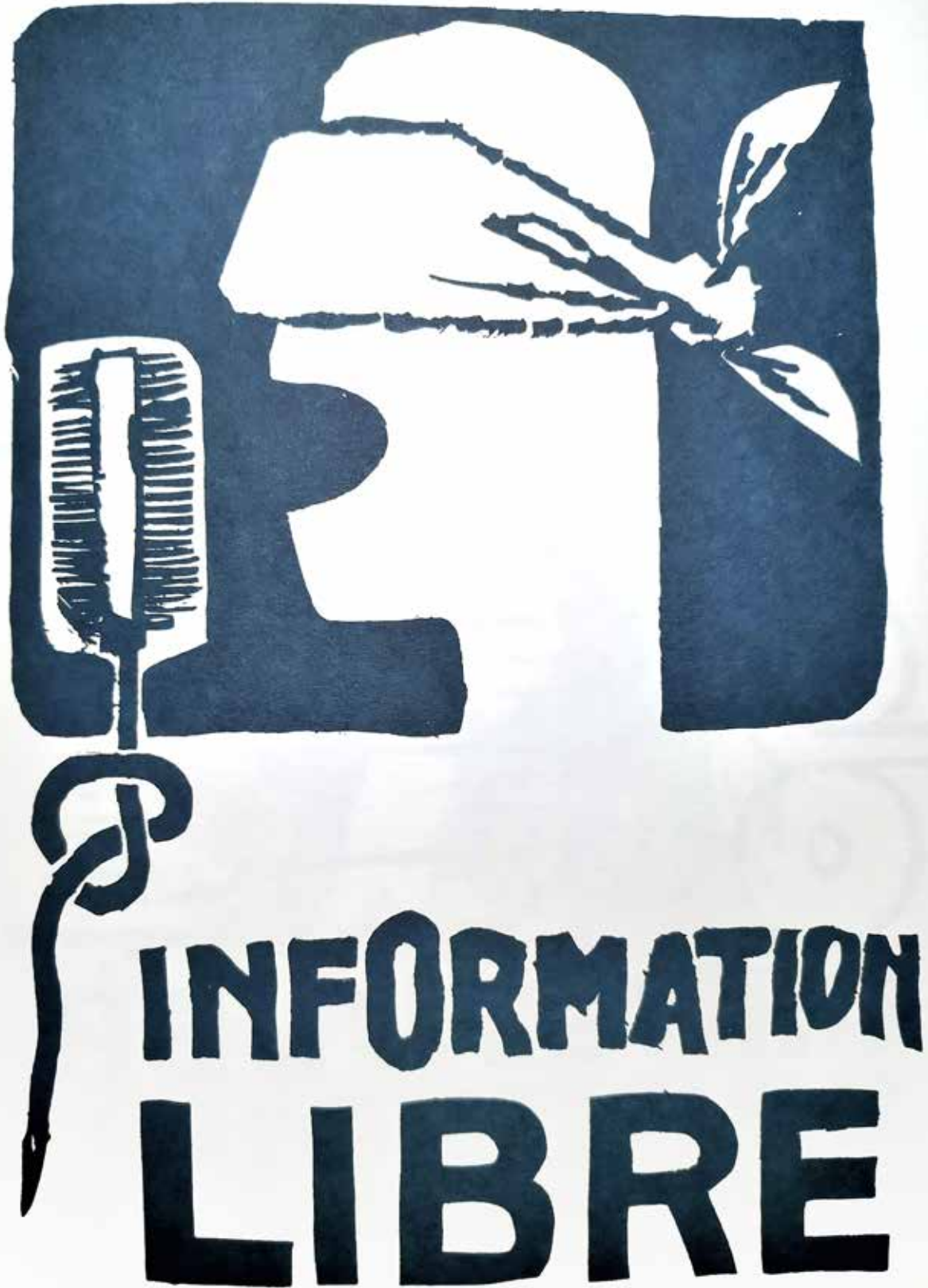
Α.Σ.: ...και πάει, κατά βάση, στο Παρίσι, οι περισσότεροι από αυτούς.

Η ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΚΚΕ ΚΑΙ Ο ΜΑΗΣ ΤΟΥ '68

Β.Κ.: Βρίσκεστε, λοιπόν, στο Παρίσι –είναι πολύ ενδιαφέρουσα η χρονική συγκυρία– και έχουμε μια σειρά από γεγονότα: Απρίλιος του '67 η χούντα, Φλεβάρης του '68 η διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος και, βέβαια, ο Μάης του '68. Ας ξεκινήσουμε μιλώντας, λίγο, για τον Φλεβάρη του '68 και τη διάσπαση, τι σήμαινε για εσάς εκεί;

Μ.Κ.: Πρέπει να πούμε ότι όλη αυτήν την περίοδο μέχρι τη διάσπαση, κυρίως για τους φοιτητές και λιγότερο για τους εργάτες, υπήρχε ένα μεγάλο πρόβλημα και μια κριτική σε σχέση με τη λειτουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος και την πολιτική του. Η κριτική συνδεόταν με την κατάσταση στο κομμουνιστικό κίνημα, τον σταλινισμό και το δόγμα Μπρέζνιεφ, βάσει του οποίου «τίποτα δεν μπορεί να υπάρξει, αν δεν ελέγχεται». Εξ ου και η επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία για να μπει ένα τέρμα στην Άνοιξη της Πράγας.

8. Βλ. Nikos Panayotopoulos, «Les "grandes écoles" d'un petit pays. Les études à l'étranger: le cas de la Grèce», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 121-122 (Μάρτιος 1998), σ. 77-91.

Αφίσα από τον Μάη του '68 (Από το λεύκωμα Michel Wlassikoff, Mai 68. L' affiche en héritage, Éditions Alternatives, 2008)

Στο Παρίσι ήταν έτοιμη η διάσπαση. Στην πραγματικότητα είχε δρομολογηθεί. Άλλωστε και ο σύντροφος από τις ανατολικές χώρες, ο οποίος κράταγε την οργάνωση του Παρισιού, ερχόταν να υπερασπιστεί το κόμμα με πολύ αδύναμα επιχειρήματα. Δεν κατάφερε να μας πείσει, παρά την προσπάθειά του, γιατί και αυτός δεν ήταν πεισμένος.

Η διάσπαση αποτελεί ένα από τα σημαντικά γεγονότα στην ιστορία του ευρωπαϊκού κινήματος, ένα γεγονός που σημάδεψε την εκπληκτική ιστορία της δεκαετίας του '60. Η διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος και ο Μάης του '68 σημάδεψαν όλη αυτήν τη δεκαετία σε Ανατολή και Δύση.

Στην Πολωνία έγιναν μεγάλες κινητοποιήσεις κατά της απαγόρευσης του θεατρικού έργου *Οι Πρόγονοι* του Μισκιέβιτς,⁹ επειδή θεωρήθηκε αντισοβιετικό. Στη Δυτική Γερμανία, ήδη από το '67, είχαν γίνει μεγάλες διαδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά της επίσκεψης του Σάχη της Περσίας.¹⁰ Στην Ιταλία ξεκίνησαν μεγάλες διαδηλώσεις, αρχικά από τους φοιτητές και, στη συνέχεια, μπήκαν και οι εργάτες.¹¹ Άλλωστε, ο Μάης του '68, αν θα θέλαμε να τον προσδιορίσουμε, ήταν η μεγάλη συνάντηση των φοιτητών με τους εργάτες. Και από τότε το φάντασμα αυτής της συνάντησης πλανιέται πάνω από την Ευρώπη.

B.K.: Σε αυτήν τη συνάντηση παίξατε κι εσείς τον διακριτό ρόλο σας όταν αποφασίσατε να κάνετε εκείνη την περίφημη κατάληψη του Ελληνικού Περιπτέρου. Θα ήθελα να μας πεις δυο λόγια, μιας και είσαι από τους ανθρώπους που βρέθηκαν εκεί.

M.K.: Η κατάληψη σηματοδότησε την παρουσία μας στο γαλλικό κίνημα, τον Μάη του '68. Αλλά δεν ήταν μόνο ο Μάης που οδήγησε στη συνειδητοποίηση και τη δραστηριοποίηση μας· ήταν ο πόλεμος του Βιετνάμ, η επανάσταση στην Κούβα, ο Τσε Γκεβάρα και ο επαναστατικός του περίηλος, με το σύνθημά του «Να φτιάξουμε ένα, δύο, τρία, πολλά Βιετνάμ»¹². Ήταν, επίσης, η Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα, ήταν μια σειρά από γεγονότα, τα οποία μας συνεπήραν και δημιούργησαν νέες υποκειμενικότητες. Κι εμείς οι Έλληνες πηγαίναμε αντάμα με τους Γάλλους. Όταν, τελικά, αποφασίσαμε την κατάληψη του Ελληνικού Σπιτιού, από τη μια δηλώναμε τη συμμετοχή μας στον Μάη του '68 στη Γαλλία και από την άλλη δείχναμε την αντίθεσή μας στο δικτατορικό καθεστώς στην Ελλάδα.

Στις 22 Μαΐου 1968, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε μια ελληνική συγκέντρωση στη Σορβόνη. Στη Σορβόνη μάς είχαν δώσει και ένα μικρό ηοκάθι, ένα γραφείο δηλαδή, για να μαζευόμαστε, αλλά τη συγκεκριμένη συνέλευση την κάναμε σε αμφιθέατρο. Κατά τη διάρκεια της συνέλευσης, η οποία πήγαινε πολύ καλά, κατέβηκε μια πρόταση να καταλάβουμε το Ελληνικό Σπίτι. Δεν ήταν παράξενη η πρόταση, γιατί, κατά τη διάρκεια του Μάη, είχαν καταληφθεί και άλλα «σπίτια» της Πανεπιστημιοποίησης. Εμάς, ωστόσο, μας τρόμαξε, γιατί δεν θέλαμε να παρθεί απόφαση για κατάληψη του Ελληνικού Σπιτιού σε συνέλευση της ΕΠΕΣ, που ήταν το μοναδικό νόμιμο όργανο που είχαμε στον φοιτητικό χώρο.

9. Ο Adam Bernard Mickiewicz (1798–1855) ήταν λογοτέχνης και εκπρόσωπος του ρομαντισμού, ο οποίος γεννήθηκε στο πολωνικό κομμάτι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Το θεατρικό έργο *Οι Πρόγονοι* γράφτηκε το 1830 αλλά λογοκρίθηκε από τις ρωσικές αρχές γιατί αφηγούνταν την ιστορία ενός άνδρα, ο οποίος παλεύει για εθνική ανεξαρτησία. Στις 30 Ιανουαρίου 1968 ξέσπασαν επεισόδια μεταξύ Πολωνών και αστυνομίας έξω από το Εθνικό Θέατρο της Βαρσοβίας, όπου ανέβαινε το συγκεκριμένο έργο. Το ΚΚ Πολωνίας αποφάσισε να διακόψει τις παραστάσεις λόγω του «αντιρωσικού» περιεχομένου. Οι διαδηλώσεις συνεχίστηκαν και τον Μάρτιο, με τα αιτήματα πλέον να αφορούν τον σεβασμό των δικαιωμάτων, τη δημοκρατία και την ελευθερία της έκφρασης.

10. Οι διαδηλώσεις στη Δυτική Γερμανία ξεκίνησαν τον Ιούνιο 1967, με αφορμή την επίσκεψη του Σάχη της Περσίας, ο οποίος θεωρούνταν ένας αιμοσταγής δικτάτορας. Κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, δολοφονήθηκε ένας διαδηλωτής από τις αστυνομικές δυνάμεις. Η απόπειρα δολοφονίας του ακτιβιστή φοιτητή Rudi Dutschke από τον ακροδεξιό Josef Erwin Bachmann, στις 11 Απριλίου 1968, πυροδότησε ένα πρωτοφανές κίνημα διαμαρτυρίας, που επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη Δυτική Γερμανία. Ο Dutschke, μετά την απόπειρα, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας και τελικά πέθανε στις 24 Δεκεμβρίου 1979.

11. Οι διαδηλώσεις στην Ιταλία ξεκίνησαν το 1967 με τις κινητοποιήσεις των φοιτητών και τις καταλήψεις πανεπιστημιακών κτιρίων. Πολύ συχνά οι διαδηλώσεις αυτές ήταν βίαιες και περιλάμβαναν άγριες συγκρούσεις μεταξύ φοιτητών και αστυνομικών. Από τον Μάρτιο του 1968 ξεκίνησε ένα τεράστιο κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων στα μεγάλα εργοστάσια της Ιταλίας. Και σε αυτήν την περίπτωση, οι συγκρούσεις μεταξύ εργατών και αστυνομικών δυνάμεων ήταν σφοδρές. Οι απεργιοί δεν κάμφθηκαν και οι κινητοποιήσεις διήρκησαν όλο το 1968. Αυτή η περίοδος αναταραχής στην Ιταλία είχε ως αποτέλεσμα να πέσουν δύο κυβερνήσεις: η κυβέρνηση Aldo Moro (11 Μαρτίου 1968) και η κυβέρνηση Giovanni Leone (19 Νοεμβρίου 1968), και να ισχυροποιηθεί ακόμη περισσότερο το ιταλικό εργατικό κίνημα.

12. Η ακριβής διατύπωση του συγκεκριμένου συνθήματος είναι: «Πόσο πιο κοντινό θα ήταν ένα φωτεινό μέλλον, αν αναπτύσσονταν σε όλο τον κόσμο δύο, τρία ή πολλά Βιετνάμ» και προέρχεται από την ομιλία του Τσε Γκεβάρα στην Τριηπειρωτική (Organization of Solidarity with the People of Africa, Asia, and Latin America – OSPAAAL) το 1967. Βλ. <https://www.marxists.org/archive/guevara/1967/04/16.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/1/2021).

ACTION

Camarades travailleurs et étudiants grecs, nous avons pris l'initiative révolutionnaire d'une action directe et nous avons occupé le pavillon hellénique de la Cité Universitaire de Paris.

Nous l'avons déclaré territoire grec libre, accessible à toutes les classes et à toutes les nationalités.

Nous avons formé un Comité d'Action qui poursuit la lutte.

Camarades!

Nous nous mettons au service de la résistance populaire contre la dictature militaire.

Nous nous mettons encore au service du mouvement populaire français qui lutte pour une société nouvelle sans répression, pour une société réellement libre.

Camarades!

En avant pour renverser la tyrannie fasciste de notre pays.

En avant pour lutter partout: dans les usines, les écoles, les universités ainsi que dans les campagnes.

En avant pour renverser le fascisme et ses séquelles.

Vive la Grèce libre

Vive la Résistance

Vive le Pouvoir Populaire

Paris le 22/5/68

B.K.: Το μοναδικό νόμιμο στη Γαλλία.

M.K.: Ναι, η μοναδική νόμιμη εκπροσώπησή μας. Ξέραμε ότι ο Μάης κάποτε θα τελείωνε, φαινόταν πια, και δεν θέλαμε να υποστεί συνέπειες ο σύλλογος. Οπότε προτείναμε να τελειώσουμε με τη συνέλευση της ΕΠΕΣ, η συνέλευση να θεωρηθεί λήξασα και, από κει και πέρα, ως αποφάσιζαν, όσοι ήθελαν, την κατάληψη του Ελληνικού Σπιτιού. Είχε μαζευτεί πολύς κόσμος και έτσι αποφασίστηκε η κατάληψη. Βέβαια, υπήρχαν και ορισμένοι που ήταν αντίθετοι στην κατάληψη ή δεν ήθελαν να πάρουν ανοιχτά μέρος. Γενικά δεν θέλαμε τη συμμετοχή όσων μπορούσαν να ταξιδεύουν ελεύθερα στην Ελλάδα.

Υπήρχαν, βέβαια, και οι ακραίοι, κυρίως από τον χώρο των κινηματογραφιστών, που θέλανε την εκδίωξη του διευθυντή από το Σπίτι. Ευτυχώς το αποφυγάμε. Ξέραμε ότι, αν έφευγε ο Γεωργούλης, η χούντα, όταν θα τελείωνε ο Μάης, θα εκμεταλλευόταν το γεγονός και θα διόριζε κάποιον δικό της στη διεύθυνση του Ελληνικού Σπιτιού. Τελικά, έγινε δεκτή η πρότασή μας να παραμείνει ο Γεωργούλης και αυτό αποδείχτηκε πολύ θετικό.

B.K.: Πόσες μέρες κράτησε η κατάληψη; Θυμάμαι ότι υπήρχε και μια πινακίδα μπροστά που έλεγε ότι είναι το «πρώτο ελληνικό έδαφος»...

M.K.: Βέβαια. Κρεμάσαμε ένα πανό που σηματοδοτούσε «το πρώτο ελεύθερο ελληνικό έδαφος».

B.K.: Και κράτησε πόσες μέρες; Έναν μήνα σχεδόν;

M.K.: Περίπου. Μπόρεσε και κράτησε τόσο γιατί η συνεργασία ανάμεσα στους διάφορους χώρους ήταν μέσα στο γενικότερο πνεύμα του Μάη. Για παράδειγμα, οι αγρότες μάς έστειλαν τα προϊόντα τους, οι φούρνοι το ψωμί. Ο Φαίδωνας Μεταλληνός είχε αναλάβει τη τροφοδοσία της κατάληψης και την οργάνωσε με βάση τις αρχές του μεγάλου κινήματος αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε τον Μάη του '68.

ΠΟΡΕΙΑ: ΕΝΑ ΕΜΒΛΗΜΑΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

B.K.: Μας περιέγραψες ήδη, μέσα από όλα αυτά τα γεγονότα, μια σειρά ζυμώσεις, επί της ουσίας, έναν κυκλώνα ιδεών, σκέψεων κ.λπ. Ένα μεγάλο κομμάτι όλων αυτών αποτυπώθηκε στο περιοδικό *Πορεία* και θα ήθελα λίγο να ξεκινήσει ο Αντώνης, με τη ματιά του μελετητή. Αντώνη, η δουλειά σου αυτά τα τελευταία δύο χρόνια ήταν, ακριβώς, αυτό το εμβληματικό περιοδικό, στο οποίο συμμετείχαν πολύ σημαντικοί άνθρωποι, όπως ο Άγγελος Ελεφάντης, ο Νίκος Χατζηνικολάου και άλλοι. Πριν μας μιλήσει ο Μάκης για τη δική του εμπειρία, θα ήθελα να μας πεις δυο λόγια για αυτό το περιοδικό, να ανασυνθέσεις, με έναν τρόπο, την εικόνα του.

A.Σ.: Βεβαίως. Η *Πορεία* αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση εντός του πλήθους των περιοδικών εκδόσεων που εκδόθηκαν εκείνη την περίοδο και κυκλοφόρησαν από διάφορες ομαδοποιήσεις Ελλήνων, φοιτητών και μη. Καταρχάς, αποτέλεσε μια πρωτοβουλία του Συλλόγου. Αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας, θεωρήθηκε επιτακτική ανάγκη μία τέτοια έκδοση, σύμφωνα και με τα εσωτερικά κείμενα του Συλλόγου. Το πρώτο τεύχος εκδόθηκε στις 27 Μαΐου του 1967.

M.K.: Αυτό βέβαια σημαίνει ότι κάτι προετοιμαζόταν ήδη.

A.Σ.: Ακριβώς. Προετοιμαζόταν ήδη από πριν και η επιβολή της δικτατορίας κατέστησε άμεση την ανάγκη για την κυκλοφορία ενός περιοδικού ευρύτερου προβληματισμού, με φοιτητικό, πάντα, περιεχόμενο. Κυκλοφόρησαν 19 τεύχη, μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1972, οπότε σταμάτησε η έκδοση. Επίσης, την περίοδο '68-'69 κυκλοφόρησαν και τρία τεύχη στα γαλλικά, που απευθύνονταν στους γάλλους φοιτητές και ευρύτερα στη γαλλική κοινωνία. Η *Πορεία* είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί αποτέλεσε το μόνο αμιγώς φοιτητικό περιοδικό που εκδόθηκε στο Παρίσι. Δηλαδή, τα υπόλοιπα περιοδικά, όπως ο *Αγώνας*, για παράδειγμα, ή η «Άλλη Ελλάδα», *L' Autre Grèce*,¹³ ήταν πολιτικά περιοδικά, στα οποία συμμετείχαν και φοιτητές.

13. Το περιοδικό *Αγώνας, Προβλήματα σύγχρονης πολιτικής* εκδιδόταν στο Παρίσι. Το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1970. Το περιοδικό *L' Autre Grèce: Revue bimestrielle* εκδιδόταν κι αυτό στο Παρίσι. Το πρώτο τεύχος του κυκλοφόρησε τον Απρίλιο-Μάιο του 1971. Και τα δύο περιοδικά ανήκαν στον χώρο του ΚΚΕ Εσωτερικού.

l'autre grèce

1
mai 71

où en est la Résistance
l'affaire Sarzetakis
1821: la révolution inachevée

Το πρώτο τεύχος του περιοδικού L' Autre Grèce (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

Μ.Κ.: Εκτός από την *Πορεία* και την *Autre Grèce*, έχουμε τη γαλλική *Πορεία*, το *Εργατικό Δελτίο*¹⁴ κ.ά. στα ΑΣΚΙ υπάρχουν πολλοί τίτλοι.¹⁵

Α.Σ.: Ο αριθμός είναι πραγματικά πολύ μεγάλος, ειδικά στο Παρίσι εκδόθηκαν περίπου 40 περιοδικά. Η *Πορεία*, όμως, ήταν το μόνο καθαρά φοιτητικό.

Μ.Κ.: Στο περιοδικό φιλοξενούσαμε κείμενα του ευρύτερου φοιτητικού και πολιτικού φάσματος. Στόχος μας ήταν να κινητοποιήσουμε και τους Γάλλους και να βοηθήσουμε, όσο ήταν δυνατόν, την αντίσταση στην Ελλάδα. Θέλαμε να οργανώσουμε την αλληλεγγύη στους Έλληνες, οι οποίοι περνούσαν βασανιστήρια, δικαστήρια κ.λπ. Έγινε πραγματικά πολύ σημαντική δουλειά, η *Πορεία* διοργάνωσε μια σειρά εκδηλώσεις και δημοσίευσε άρθρα που ήταν καθοριστικά για το αντιδικτατορικό κίνημα. Παραδείγματος χάριν, στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού δημοσιεύθηκε το σημαντικό κείμενο του Νίκου Πουλαντζά, το οποίο καθόρισε ολόκληρο το κίνημα. Όταν ο Πουλαντζάς έγραφε ότι επρόκειτο περί δικτατορίας στρατιωτικού τύπου, αλλά όχι φασιστική, γιατί δεν είχε λαϊκή βάση, αυτό έδινε μία ολόκληρη γραμμή σε ό,τι αφορά το αντιδικτατορικό κίνημα και τον τρόπο αντιμετώπισης του καθεστώτος.¹⁶ Και δεν είναι μόνο αυτό το άρθρο, δημοσιεύθηκαν και άλλες αναλύσεις και κείμενα που δεν ήταν δικά μας, όπως του Γιώργου Παπανδρέου της Δημοκρατικής Άμυνας.¹⁷ Προσπαθούσαμε να έχουμε μια ευρύτητα, μας ενδιέφερε να συμπεριλάβουμε και άλλες ιδέες, γιατί πιστεύαμε ότι μέσα από τις συνεργασίες θα ερχόταν η μαζικότητα.

Επίσης, η *Πορεία* παρακολουθούσε και τις θεωρητικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα στη Γαλλία. Γιατί ο Μάης του '68 δεν έγινε ξαφνικά, επειδή οι φοιτητρίες απαγορευόταν να πάνε στα δωμάτια των φοιτητών ή το αντίστροφο. Έγινε γιατί ήθελαν καλύτερες συνθήκες σπουδών, οι οποίες σχετιζόνταν με την εκρηκτική αύξηση του αριθμού των φοιτητών. Η μεταπολεμική έκρηξη των γεννήσεων, το λεγόμενο *baby boom*, οδήγησε σε μεγάλη αύξηση του αριθμού των φοιτητών. Και έπρεπε να αλλάξουν πολλά πράγματα στο πανεπιστήμιο, για να μπορέσει να υποδεχθεί τους χιλιάδες φοιτητές.

Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Και στο θεωρητικό πεδίο τη δεκαετία του '60, οι επεξεργασίες που έγιναν για τον Τρίτο Κόσμο, την ανάπτυξη, την επανάσταση, την κοινωνία, όπως του Αλτουσέρ¹⁸ και άλλων, ήταν πρωτοποριακές και ριζοσπαστικές. Δημοσιεύσαμε πολλά άρθρα σε αυτό το πλαίσιο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τη δεκαετία του '60 υπήρξε μια τεράστια αναστάτωση σε παγκόσμιο επίπεδο. As θυμηθούμε το αντιαποικιακό κίνημα, το απελευθερωτικό κίνημα και τις νέες χώρες που έγιναν μέλη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών εκείνη την περίοδο.

Και θα κλείσω με το παλαιστινιακό. Όταν έγινε ο Μαύρος Σεπτέμβρης¹⁹ στην Ιορδανία, που οδήγησε στη σφαγή

14. Το περιοδικό *Εργατικό Δελτίο* εκδιδόταν από τον Σύλλογο Ελλήνων Εργαζομένων Γαλλίας στο Παρίσι και το πρώτο του τεύχος κυκλοφόρησε το 1969.

15. Τα ΑΣΚΙ υλοποίησαν ένα έργο καταγραφής και ανάρτησης πρωτοσέλιδων και εξωφύλλων των παράνομων περιοδικών και εφημερίδων που κυκλοφόρησαν από το 1936 έως το 1974 και περιλαμβάνονται στη Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ. Ο τίτλος του έργου ήταν: «Ο παράνομος τύπος στις συλλογές των ΑΣΚΙ 1936-1974». Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση και είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα των ΑΣΚΙ: <http://aski.static.otenet.gr/askiweb/paran.aspx> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/1/2021).

16. Αναφέρεται στο άρθρο του Νίκου Πουλαντζά «Οι πολιτικές μορφές του στρατιωτικού πραξικοπήματος», που δημοσιεύθηκε στην *Πορεία*, τχ. 2 (Ιούνιος 1967). Το συγκεκριμένο άρθρο αναδημοσιεύθηκε στο περ. *Ο Πολίτης*, τχ. 29 (Οκτώβριος 1979), σ. 15-17: <http://aski.static.otenet.gr/askiweb/rec.aspx?id=99149> (ημερομηνία ανάκτησης 22/1/2021).

17. Η Δημοκρατική Άμυνα, μια από τις πρώτες αντιδικτατορικές οργανώσεις, δημιουργήθηκε αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας από πρόσωπα που ανήκαν στην αριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου. Βλ. Νίκος Κατσαφάδος, «Δημοκρατική Άμυνα: Η πορεία μιας οργάνωσης 1967-1970», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2019, διαθέσιμη στο: <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2876013/theFile> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/1/2021).

18. Ο Louis Althusser (1918-1990) ήταν γάλλος φιλόσοφος, θεωρητικός του δομικού μαρξισμού. Το 1948 αποφοίτησε από την École Normale Supérieure (ENS) του Παρισιού και αμέσως μετά ξεκίνησε να εργάζεται εκεί ως καθηγητής φιλοσοφίας. Τότε εντάχθηκε και στο Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας, από το οποίο πήρε αποστάσεις το 1956, την περίοδο της αποσταθινοποίησης. Έγραψε πολλά έργα για τον μαρξισμό, την πάλη των τάξεων και τις ιδεολογίες.

19. Ο Μαύρος Σεπτέμβρης, γνωστός και ως ιορδανικός εμφύλιος πόλεμος, ήταν η ένοπλη σύγκρουση μεταξύ του ιορδανικού στρατού και της Οργάνωσης για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PLO). Διήρκεσε από τις 16 έως τις 27 Σεπτεμβρίου 1970, με τις συγκρούσεις να συνεχίζονται, σποραδικά, μέχρι και τον Ιούλιο του 1971. Έληξε με τη νίκη του ιορδανικού στρατού και την εκδίωξη της PLO στον Λίβανο. Επρόκειτο για μια ιδιαίτερα αιματηρή σύγκρουση με πάνω από 3.000 νεκρούς Παλαιστίνιους και 500 ιορδανούς.

των Παλαιστινίων, η ΕΠΕΣ ήταν ο μοναδικός φορέας στη Γαλλία που, μαζί με Παλαιστίνιους της ΡΛΟ και κάποιους τούρκους αριστερούς, διοργάνωσε συγκέντρωση αλληλεγγύης στους Παλαιστίνιους. Εκείνη η συγκέντρωση που έγινε στις 29 Σεπτεμβρίου 1970 με την εμβέλειά της ήταν η μοναδική για τον Μαύρο Σεπτέμβρη. Με άλλα λόγια, είχαμε μια πολύ μεγάλη δραστηριότητα, την οποία προσπαθήσαμε, σε θεωρητικό και σε πρακτικό επίπεδο, να την ενσωματώσουμε και να την παρουσιάσουμε προς τα έξω. Και νομίζω πως τα πήγαμε καλά· εσύ Αντώνη, που μελέτησες το φαινόμενο, τι λες;

Α.Σ.: Δεν θα μπορούσα να τα πω καλύτερα. Όντως η *Πορεία* –και αυτό είναι το εξαιρετικά ενδιαφέρον με το συγκεκριμένο περιοδικό– είχε μία ποιότητα ύλης και έναν πλουραλισμό που ουσιαστικά αποτελεί μία μικροϊστορία από μόνη της. Γιατί αναδεικνύει, από τη μία, τα χαρακτηριστικά του αντιδικτατορικού Τύπου και του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος στο Παρίσι –και όχι μόνο, ευρύτερα–, και από την άλλη αντανακλά όλο αυτό το σύνολο των ιδεών, στις οποίες αναφερθήκατε, που συνδέονται με τη μακρά δεκαετία του '60, όπως συνηθίζουμε να λέμε. Είναι, πραγματικά, ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα και για αυτόν το λόγο αποτελεί και ένα από τα σημαντικότερα περιοδικά της περιόδου.

Β.Κ.: Φοβάμαι ότι αυτή η συζήτηση θα πρέπει να σταματήσει εδώ, παρόλο που είναι σαφές ότι έχουμε πολλά ακόμα να πούμε. Θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ και τους δυο σας, τον Μάκη Καβουριάρη και τον Αντώνη Σαραντίδη, για αυτήν τη συνομιλία.

Μ.Κ.: Ευχαριστώ πάρα πολύ για την πρόσκληση και για την προσπάθεια που κάνετε, ώστε αυτή η πλευρά της ιστορίας μας να βγει προς τα έξω.

Β.Κ.: Καλημερίζω, επίσης, τους ακροατές και τις ακροατρίες του *Κόκκινου*. Καλή Κυριακή!

Το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Εργατικό Δελτίο* (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

Η γαλλόφωνη έκδοση του περιοδικού *Πορεία*, 4/1969 (Βιβλιοθήκη ΑΣΚΙ)

PATAKOS
SALAZAR
FRANCO
DEGAULLE

Αφίσα από τον Μάη του '68 (Από το λεύκιμα Michel Wlassikoff, Mai 68. L' affiche en héritage, Éditions Alternatives, 2008)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

- 21 Απριλίου 1967 Οι αξιωματικοί Γεώργιος Παπαδόπουλος, Στυλιανός Παττακός και Νικόλαος Μακαρέζος καταλαμβάνουν την εξουσία. Ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κωνσταντίνος Κόλλησις σχηματίζει την πρώτη κυβέρνηση, η οποία θα παραμείνει στην εξουσία μέχρι τις 13 Δεκεμβρίου 1967. Συλληφείς της πολιτικής ηγεσίας και χιλιάδων πολιτών. Δολοφονούνται η 24χρονη Μαρία Καλαβρού και ο 15χρονος Βασίλης Πεσλής
- 25 Απριλίου 1967 Δολοφονείται ο Παναγιώτης Ελληής στον Ιππόδρομο Φαλήρου, όπου έχουν συγκεντρωθεί οι συλληφθέντες
- 30 Απριλίου 1967 Ιδρύεται το Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ)
- Μάιος 1967 Χιλιάδες αντικαθεστωτικοί εκτοπίζονται στη Γυάρο. Ο Ανδρέας Παπανδρέου κρίνεται προφυλακισμένος για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Ιδρύονται οι αντιστασιακές οργανώσεις: Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως (ΔΕΑ), Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι, Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστάσεως (ΕΚΔΑ) και η Δημοκρατική Άμυνα (ΔΑ)
- 22 Μαΐου 1967 Δολοφονείται ο δικηγόρος στην Υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ Νικηφόρος Μανδηλαράς
- 20 Ιουνίου 1967 Επισκέπτεται την Αθήνα ο μετέπειτα πρόεδρος των ΗΠΑ Ρίτσαρντ Νίξον και συναντιέται με στέλεια της χούντας
- 20 Ιουλίου 1967 Καθιερώνεται ως έμβλημα της χούντας ο φοίνικας
- Σεπτέμβριος 1967 Το Συμβούλιο της Ευρώπης καταδικάζει τη χούντα. Μαγνητοφωνημένες δηλώσεις του Παναγιώτη Κανελλόπουλου εναντίον του καθεστώτος
- 5 Σεπτεμβρίου 1967 Δολοφονείται ο γραμματέας της ΔΝΛ Επταλόφου Θεσσαλονίκης Γιάννης Χαλκίδης
- Δεκέμβριος 1967 Επικήρυξη φοιτητών Γιάννη Νίκα, Μίμη Δαρειώτη και Σωτήρη Αναστασιάδη ως ληστών-δυναμιτιστών. Απελευθερώνεται ο Ανδρ. Παπανδρέου
- 13 Δεκεμβρίου 1967 Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος προσπαθεί ανεπιτυχώς να ανατρέψει τους δικτάτορες και διαφεύγει στην Ιταλία. Ο Γεώργιος Ζωιτάκης ορκίζεται αντιβασιλεύς και πρωθυπουργός ο Γεώργιος Παπαδοπουλος
- 15 Δεκεμβρίου 1967 Ιδρύεται η Πανελλήνια Αντιδικτατορική Οργάνωση Σπουδαστών «Ρήγας Φεραίος»
- Ιανουάριος 1968 Εκκαθαρίσεις στα πανεπιστήμια. Πρόταση για αποβολή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης λόγω παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εξαρθρώνεται κίνημα αξιωματικών στο Πολεμικό Ναυτικό με τη σύλληψη κλημακίου της ΔΑ. Ανακρίσεις με βασανιστήρια στο αντιτορπιλικό Έλλη
- Φεβρουάριος 1968 Διάσπαση του ΚΚΕ στη 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος. Ίδρυση του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ)

- 2 Μαΐου 1968 Ξεκινούν οι φοιτητικές διαδηλώσεις στη Γαλλία με αφορμή την απόφαση του Πανεπιστημίου της Ναντέρ να κηρύξει λοκάουτ στους φοιτητές ως απάντηση στις συγκρούσεις μεταξύ φοιτητών του Πανεπιστημίου και των σωμάτων ασφαλείας. Γρήγορα οι κινητοποιήσεις επεκτάθηκαν και στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης. Οι διαδηλώσεις και οι συγκρούσεις με την αστυνομία είναι καθημερινές, ενώ στα μέσα Μαΐου ξεκινούν μαζικές γενικές απεργίες στις μεγαλύτερες βιομηχανίες της Γαλλίας. Τα γεγονότα αυτά, που έμειναν γνωστά ως Μάης του '68, διήρκησαν μέχρι τα τέλη Ιουνίου του ίδιου έτους και την προκήρυξη βουλευτικών εκλογών από τον πρόεδρο Σαρλ ντε Γκωλ
- 9 Μαΐου 1968 Δολοφονείται ο ηρώων βουλευτής της ΕΔΑ Γιώργος Τσαρουχάς
- 1 Αυγούστου 1968 Συνάντηση του Ανδρ. Παπανδρέου και του Αντώνη Μηριλλιάκη στη Ρώμη για τη συνεργασία ΠΑΜ-ΠΑΚ
- 13 Αυγούστου 1968 Ο Αλέξανδρος Παναγούλης αποπειράται να δολοφονήσει τον δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο
- 15 Σεπτεμβρίου 1968 Ιδρύεται η Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (ΚΝΕ)
- 29 Σεπτεμβρίου 1968 Πραγματοποιείται δημοψήφισμα για την έγκριση του νέου Συντάγματος, το οποίο προβλέπει αυξημένες εξουσίες στον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπαδόπουλο και στον στρατό. Το νέο Σύνταγμα εγκρίνεται σε ποσοστό 92%, ποσοστό που φυσικά ήταν αποτέλεσμα νοθείας
- 1 Νοεμβρίου 1968 Πεθαίνει ο Γεώργιος Παπανδρέου. Στις 3 Νοεμβρίου η κηδεία του μετατρέπεται σε μαζική διαμαρτυρία εναντίον του καθεστώτος
- 17 Νοεμβρίου 1968 Το Έκτακτο Στρατοδικείο καταδικάζει δισ εις θάνατον τον Αθ. Παναγούλη για την απόπειρα δολοφονίας του Γ. Παπαδόπουλου. Καταδικάζονται επίσης οι Λευτέρης Βερυβάκης, Στάθης Γιώτας, Γιάννης Κληνιζάκης, Νίκος Λεκανίδης, Νίκος Ζαμπέλης, Γ. Ελευθεριάδης, Γ. Αβραάμ κ.ά. Μετά από τις διεθνείς κινητοποιήσεις για τη σωτηρία του, ο Αθ. Παναγούλης δεν εκτελείται και μεταφέρεται στις Φυλακές Μπογιατίου
- Δεκέμβριος 1968 Καταδίκες στελεχών της ΔΑ, του Ρήγα Φεραίου και της οργάνωσης «29 Μάη» στη Θεσσαλονίκη. Σύλληψη του Γρηγόρη Φαράκου και άλλων παράνομων στελεχών του ΚΚΕ
- 12 Ιανουαρίου 1969 Η 21η Απριλίου καθιερώνεται με απόφαση της χούντας ως εθνική εορτή
- 28 Μαρτίου 1969 Ο Γεώργιος Σεφέρης κάνει δηλώσεις κατά της δικτατορίας, οι οποίες προκαλούν αντιδράσεις του καθεστώτος
- 5 Ιουνίου 1969 Αποδρά ο Αλέκος Παναγούλης από τις Φυλακές Μπογιατίου με τη βοήθεια του δεκανέα Γιώργου Μωράκη. Ξανασυλλημβάνεται τέσσερις μέρες αργότερα
- 14 Ιουλίου 1969 Βόμβα εκρήγνυται στα χέρια του καθηγητή Σάκη Καραγιωργα. Η σύλληψή του οδήγησε στην εξάρθρωση της Δημοκρατικής Άμυνας
- 29 Σεπτεμβρίου 1969 Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής προβαίνει σε δηλώσεις κατά της δικτατορίας από το Παρίσι, όπου ζει αυτοεξόριστος

- 12 Δεκεμβρίου 1969 Η Ελλάδα ανακοινώνει την «αποχώρησή» της από το Συμβούλιο της Ευρώπης, για να προλάβει την αποπομπή της, που είχε ήδη αποφασιστεί
- Ιανουάριος 1970 Ιδρύεται το Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας (ΕΚΚΕ) στο Δυτικό Βερολίνο
- 3 Φεβρουαρίου 1970 Η ΕΟΚ αποφασίζει την επ' αόριστον διακοπή των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα, σημειώνοντας ότι αυτές δεν θα επαναληφθούν «εφ' όσον δεν αποκαθίσταται η δημοκρατία στη χώρα»
- Ιούλιος 1970 Καταδικάζονται σε Έκτακτα Στρατοδικεία στελέχη του ΚΚΕ, της ΔΝΛ, του ΚΚΕ εσωτερικού, του ΑΑΜΥ, των ΔΕΑ και του ΠΑΜ
- Αύγουστος 1970 Ιδρύεται η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (ΕΚΙΝ) από φοιτητές και φοιτήτριες διαφόρων σχολών που ανήκαν πολιτικά στον κεντρώο-φιλελεύθερο χώρο. Απολύονται 500 πολιτικοί εξόριστοι
- 2 Σεπτεμβρίου 1970 Ο Κύπριος Γιώργος Τσικουρής και η Ιταλίδα Μαρία-Έλενα Αντζελόνι σκοτώνονται κατά τη διάρκεια τοποθέτησης αυτοκινήτου με εκρηκτικά μπροστά από το κτίριο της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα. Ανήκαν στην «Ομάδα Άρης» του ΠΑΜ
- 19 Σεπτεμβρίου 1970 Αυτοπυρπολείται ο φοιτητής Κώστας Γεωργιάκης στη Γένοβα, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη στήριξη της χούντας από τις δυτικές κυβερνήσεις
- Ιανουάριος 1971 Ιδρύεται στο Λονδίνο το Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο από τις οργανώσεις ΠΑΜ, ΔΑ, Ελεύθεροι Έλληνες και Υπερασπιστές της Ελευθερίας
- 21 Μαρτίου 1971 Ιδρύεται η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων, η οποία προσπάθησε να διατυπώσει έναν «νόμιμο» αντιδικτατορικό λόγο μέσα από εκδηλώσεις και εκδόσεις
- 2-6 Αυγούστου 1971 Δίκη μελών του Ρήγα Φεραίου και του ΚΚΕ Εσωτερικού. Καταδικάζονται οι Κώστας Κωσταράκος, Φώτης Προβατάς, Γιώργος Σπηλιώτης, Νίκος Κουμουνδούρος
- 22 Σεπτεμβρίου 1971 Η κηδεία του Γιώργου Σεφέρη μετατρέπεται σε μαζική αντιδικτατορική διαδήλωση με τη συμμετοχή χιλιάδων κόσμου
- 19 Οκτωβρίου 1971 Ο αντιπρόεδρος των ΗΠΑ υπό τον πρόεδρο Ρίτσαρντ Νίξον Σπύρο Άγκνιου κάνει ανεπίσημη επίσκεψη στην Αθήνα και συναντιέται με τον Γεώργιο Παπαδόπουλο και άλλα στελέχη της χούντας
- 2 Ιανουαρίου 1972 Δημοσιεύεται το Βασιλικό Διάταγμα άρσης του στρατιωτικού νόμου στη χώρα εκτός Αθηνών, Πειραιώς, Θεσσαλονίκης
- 27 Ιανουαρίου 1972 Επίσκεψη του γάλλου υφυπουργού Εξωτερικών Ζαν ντε Λιπκοφσκι στην Αθήνα
- Οκτώβριος 1972 Καταδίκη σε πολυετή κάθειρξη για τα μέλη της οργάνωσης Κίνημα 20ής Οκτώβρη. Επεισοδιακές γενικές συνελεύσεις σε πολλές σχολές της Αθήνας και Θεσσαλονίκης ενόψει των φοιτητικών εκλογών που έχουν εξαγγελθεί. Οι νόθες φοιτητικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη οδηγούν στην αποχή και διαδήλωση εκατοντάδων φοιτητών στο κέντρο της πόλης

- 20 Νοεμβρίου 1972 Επέμβαση της αστυνομίας στη Νομική Σχολή Αθηνών για να καταστείλει τις διαμαρτυρίες για τις νόθες φοιτητικές εκλογές
- 12 Φεβρουαρίου 1973 Δημοσιεύεται το νομοθετικό διάταγμα 1347, με το οποίο ο υπουργός Άμυνας μπορεί να ανακαλεί τις αναβολές φοιτητών που απέχουν από τα μαθήματά τους. Διαμαρτυρίες φοιτητών και διαδοχικές καταλήψεις της Νομικής Σχολής Αθηνών
- Μάρτιος 1973 Φοιτητικές διαδηλώσεις σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα. Στις 21 Μαρτίου καταλαμβάνεται εκ νέου η Νομική Σχολή, η οποία εκκενώνεται βίβια από την αστυνομία με δεκάδες τραυματίες και πάνω από 100 συλλήψεις
- Μάιος 1973 Σύλληψη και βασανισμός του ταγματάρχη Σπύρου Μουστακλή στο ΕΑΤ-ΕΣΑ. Καταστολή του αντιδικτατορικού κινήματος στο Πολεμικό Ναυτικό. Ανταρσία στο αντιτορπιλικό *Βέλος*, που βρισκόταν για άσκηση του ΝΑΤΟ στην Ιταλία. 36 μέλη του πληρώματος ζητούν πολιτικό άσυλο εκεί
- 29 Ιουλίου 1973 Διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την εγκαθίδρυση προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Υπέρ ψήφισε το 78,4% και κατά το 21,6%
- Αύγουστος 1973 Γενική αμνηστία των πολιτικών κρατουμένων και άρση του στρατιωτικού νόμου. Αποδίδεται χάρη στον Αλέξανδρο Παναγούλη. Παραγράφονται και τα αδικήματα που διέπραξαν κρατικά όργανα κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων
- 8 Οκτωβρίου 1973 Σχηματίζεται κυβέρνηση από τον πολιτικό Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, η οποία θα παραμείνει στην εξουσία μέχρι τις 25 Νοεμβρίου 1973
- 4 Νοεμβρίου 1973 Το μνημόσυνο του Γεώργιου Παπανδρέου μετατρέπεται σε αντιδικτατορική πορεία χιλιάδων ανθρώπων. Οδοφράγματα, συλλήψεις και τραυματισμοί. Παραπέμπονται 17 στο αυτόφωρο
- 14-17 Νοεμβρίου 1973 Κατάληψη του Πολυτεχνείου από τους φοιτητές. Συρροή χιλιάδων ανθρώπων και μετατροπή της κατάληψης σε μαζική εξέγερση εναντίον της χούντας. Επέμβαση τανκς και εκκένωση Πολυτεχνείου. Συγκρούσεις με αστυνομία. Νεκροί-τραυματίες
- 16-17 Νοεμβρίου 1973 Κατάληψη και εκκένωση της Πολυτεχνικής Θεσσαλονίκης
- 25 Νοεμβρίου 1973 Ανατρέπεται ο δικτάτορας Παπαδόπουλος και η κυβέρνηση Μαρκεζίνη με πραξικόπημα του Δημήτριου Ιωαννίδη. Επιβάλλεται εκ νέου στρατιωτικός νόμος, ορίζεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας ο στρατηγός Φαίδων Γκιζίκης και Πρωθυπουργός ο οικονομολόγος Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος
- 19 Φεβρουαρίου 1974 Εκτεταμένες συλλήψεις στελεχών του ΚΚΕ, της ΚΝΕ και της ΑντιΕΦΕΕ στην Αθήνα, μεταξύ των οποίων οι Νίκος Καλούδης, Αντώνης Αμπατιέλος, Μίνα Γιάννου, Νίκος Κουτρούμπας, Κώστας Κουκουβίτης, Δημήτρης Γόντικας, Κώστας Κάππος κ.ά.
- 4 Μαΐου 1974 Συλλήψεις 36 μελών της ΑΑΣΠΕ και του ΕΚΚΕ, μεταξύ των οποίων οι Πέτρος Στάγκος, Χρίστος Μπίστης, Γιάννης Μήλιος, Μήτσος Κουμάνταρος, Άγις Τσάρας κ.ά.
- 15 Ιουλίου 1974 Πραξικόπημα της Εθνοφρουράς στην Κύπρο. Ανατροπή Μακάριου και ανακήρυξη ως Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας του πραξικοπηματία Νίκου Σαμψών

20 Ιουλίου 1974

Η Τουρκία εισβάλλει στην Κύπρο με την Επιχείρηση Αττίλας Ι. Γενική επιστράτευση στην Ελλάδα. Η τουρκική εισβολή θα ολοκληρωθεί έναν μήνα αργότερα με την Επιχείρηση Αττίλας ΙΙ

22 Ιουλίου 1974

Μετά την επιτυχή κατάληψη ενός τμήματος της Κύπρου από την Τουρκία, υπογράφεται ανακωχή μεταξύ των δύο εμπόλεμων πλευρών

23 Ιουλίου 1974

Παραίτηση του Ν. Σαμψών. Αναλαμβάνει πρόεδρος ο Γλαύκος Κληρίδης. Ο Φαίδων Γκιζίκης προσκαλεί από το εξωτερικό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή να αναλάβει πρωθυπουργός

24 Ιουλίου 1974

Άφιξη του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα. Διορίζεται πρωθυπουργός και σχηματίζει κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας

25 Ιουλίου 1974

Απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασάτου, Γιάννα – Άλκης Ρήγος – Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Αθήνα, Καστανιώτης-Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, 1999

Αντί, τχ. 344, 17 Απριλίου 1987 [Αφιέρωμα «21 Απριλίου 1967: 20 χρόνια μετά»]

Αντωνίου, Dimitris – Kostis Kornetis – Anna-Maria Sichani – Katerina Stefatos, Introduction: The Colonels' Dictatorship and Its Afterlives, *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 35/2 (2017), σ. 281-306

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986

Ανδρέοπουλος, Χαράλαμπος, *Η εκκλησία κατά τη δικτατορία 1967-1974. Ιστορική και νομοκανονική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2017

Αρχειοτάξιο, τχ. 8 (Μάιος 2006) [Αφιέρωμα «21 Απριλίου 1967»]

Αρχειοτάξιο, τχ. 10 (Ιούνιος 2008) [Αφιέρωμα «Έλληνες στο Παρίσι»]

Βαλντέν, Σωτήρης, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2018

Βαλντέν, Σωτήρης, *Παράταιροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974*, Αθήνα, Πόλις, 2009

Βερέμης, Θάνος, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000

Βερνίκος, Γιώργος (εκδ.), *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα: Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα, η ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, Αθήνα 2003

Βόγλης, Πολυμέρης, «Εκτός των τειχών: Ο αντιδικτατορικός Τύπος στη δυτική Ευρώπη», στο Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, *Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση*, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 134-137

Γάτος, Γιώργος (εκδ.), *Πολυτεχνείο '73: Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, 2 τ., Αθήνα, Φιλιππούτης, 2003-2004

Γιαννόπουλος, Γιώργος Ν. – Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976 [α' έκδοση 1972]

Δαφέρμος, Οδύμπιος, *Φοιτητές και Δικτατορία. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2009

Δέδε, Κατερίνα, «"Ελλιάς Ελλήνων –και όχι μόνο– Γελοιογράφων". Γελοιογραφίες στον αντιδικτατορικό τύπο του εξωτερικού», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (Μάιος 2006), σ. 6-12

Δικτατορία 1967-1974. Κείμενα και ντοκουμέντα, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2017

Ελευθεράτος, Διονύσης, *Λαμόγια στο χακί. Οικονομικά «θαύματα» και θύματα της χούντας*, Αθήνα, Τόπος, 2015

Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016

Η λέξη, τχ. 63-64 (Απρίλης-Μάιος 1987) [Αφιέρωμα «Διανοούμενοι και Δικτατορία»]

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 16ος: «Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα», Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000

Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, *Η ελληνική οικονομία μετά το 1950, Τόμος Πρώτος, Περίοδος 1950-1973: Ανάπτυξη, νομισματική σταθερότητα και κρατικός παρεμβατισμός*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2020

Κακαράς, Αντώνης, *Οι Έλληνες στρατιωτικοί (Αξιωματικοί και υπαξιωματικοί στην μεταπολεμική Ελλάδα)*, τ. 3, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου;*, Αθήνα, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 2017

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Χούντα: σημαίνουν και σημανόμενα. Οι περιπέτειες μιας λέξης», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 109-132

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Το "σαμποτάζ" του Έβρου χωρίς ζάχαρη: μια απόπειρα αναψηλάφησης», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 12 (Ιούνιος 2010), σ. 132-160

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Γεώργιος Παπαδόπουλος Τάγματα Ασφαλείας και «Χ» -Μια απόπειρα συγκέντρωσης και επανεκτίμησης του παλαιότερου και νεότερου τεκμηριωτικού υλικού», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (Μάιος 2006), σ. 109-147

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, «Πολυτεχνείο 1973 - Το ζήτημα των θυμάτων: νεκροί και τραυματίες», στο Γ. Γάτος (εκδ.), *Πολυτεχνείο '73: Ρεπορτάζ με την Ιστορία*, τ. 2, Αθήνα, Φιλιππότης, 2004

Karakatsanis, Leonidas – Nikolaos Papadogiannis (επιμ.), *The Politics of Culture in Turkey, Greece and Cyprus. Performing the Left Since the Sixties*, Λονδίνο, Routledge, 2017

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης – Ηλίας Νικολακόπουλος – Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα, Τα Νέα, 2010. Κείμενα: Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δέσποινα Παπαδημητρίου, Ιωάννα Παπαθανασίου, Δημήτρης Παπανικολάου, Σωτήρης Ριζάς

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Ιστορίες της νύχτας 1967-1974. Καταγραφές και αποτιμήσεις του αντιδικτατορικού τύπου», στο Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, *Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 94-104

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Πρώτες σκέψεις για τη μελέτη του παράνομου αντιδικτατορικού τύπου (1967-1974)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5 (Μάιος 2003), σ. 163-176

Κατσάπης, Κώστας, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες εκδόσεις, 2013

- Κατσούλης, Ηλίας, «Δημοκράτες κατά συνταγματαρχών: Έλληνες στη Γερμανία από το 1967 έως το 1974», στο *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων. Πρακτικά ελληνο-γερμανικού συνεδρίου*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ. 293-299
- Κιλεκλή, Βασιλική, «Πτυχές της γαλλικής πολιτικής απέναντι στην εγκατάσταση των Ελλήνων στη Γαλλία και τον αντιδικτατορικό αγώνα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 10 (Ιούνιος 2018), σ. 66-83
- Κλειτσίκας, Νίκος, *Το ελληνικό φοιτητικό κίνημα και ο αντιδικτατορικός αγώνας στην Ιταλία*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2000
- Κορνέτης, Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ.: Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Πόλις, 2015
- Κούκη, Ελένη, «Το νόημα των Δεκεμβριανών και η Χούντα. Η περίπλοκη πορεία της τελετουργικής αποτύπωσης των Δεκεμβριανών (1952-1974)», στο Π. Βόγλης – Ι. Παπαθανασίου – Τ. Σακελλαρόπουλος – Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2017, σ. 261-280.
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. 5, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977-78
- Μαντόγλου, Άννα, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Πεδίο, 2011
- Μητροφάνης, Γιώργος, «Πολιτικοί κρατούμενοι» και «Το φοιτητικό κίνημα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 121-134 και 143-152.
- Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης, *Δικτατορία 1967-1974. Η έντυπη αντίσταση*, Θεσσαλονίκη 2010
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1949-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001
- Ο Πολίτης*, τχ. 99 (Απρίλιος 2002) [«Διότι δεν συνεμορφώθην...»: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας]
- Panayotopoulos, Nikos, «Les "grandes écoles" d'un petit pays. Les études à l'étranger: le cas de la Grèce», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 121-122 (Μάρτιος 1998), σ. 77-91
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *«Για το λαό και το έθνος». Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Αθήνα, Πόλις, 2001
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006
- Παπαδιαμάντης, Δημήτριος, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα Π., «Γαλλία», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Ευριδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος-21ος*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008, σ. 107-115
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Η έκθεση του Μπάμπη Δρακόπουλου για την 21η Απριλίου 1967. Η κομμουνιστική αριστερά στις μέρες του στρατιωτικού πραξικοπήματος», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 8 (2006), σ. 74-96
- Παπακονδύλης, Γιάννης, «Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών του Δήμου Αθηναίων κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, 1967-1974», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 133-141
- Παπαχελάς, Αλέξης, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων. 1947-1967*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1997

Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008

Ριζάς, Σωτήρης, «Η δικτατορία 1967-1974», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 47-58

Ριζάς, Σωτήρης – Ιωάννης Στεφανίδης, «Ο "ξένος παράγοντας". Οι ελληνοαμερικανικές σχέσεις 1949-1974», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 111-120

Ριζάς, Σωτήρης, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό Ζήτημα, 1967-1974*, Αθήνα, Πατάκης, 2002

Ροδάκης, Περικλής (εκδ.), *Οι Δίκες της Χούντας: Α: Η Δίκη των Πρωταγώνων, Β: Η Δίκη του Πολυτεχνείου, Γ: Οι Δίκες των Βασανιστών*, 12 τ., Αθήνα, Δημοκρατικοί Καιροί, 1975-1976

Σακελλαρόπουλος, Τάσος, «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική δράση-Ακτιβισμός», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 135-142

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γεν. επιμ.), *Κ. Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, τ. 7, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1995

Σβορώνος, Νίκος, «Σ' έναν τόπο σωτηρίας και εξορίας», *Το Δέντρο*, τχ. 37-38 (Μάρτιος-Απρίλιος 1988), σ. 10-18

Tsakas, Christos, «Europeanisation under authoritarian rule: Greek business and the hoped-for transition to electoral politics, 1967-1974», *Business History*, τχ. 62/4 (2020), σ. 686-709.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Ο Μάης του '68 και η Ελλάδα», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 10 (Ιούνιος 2008), σ. 111-119

Φίλη, Ελευθερία (επιμ.), *Το Ελληνικό Ίδρυμα στη Διεθνή Πανεπιστημιούπολη στο Παρίσι. Τόπος ζωής - τόπος μνήμης: Μαρτυρίες φοιτητικών χρόνων*, Αθήνα, Fondation Hellénique-Futura, 2007

Χαιρετάκης, Μανώλης, «Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 35 (Ιούλιος 2010), σ. 19-56

Χαραλάμης, Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985

Historiein, τχ. 9 (2009) [Αφιέρωμα «Historising 1968 and the Long Sixties»]

Journal of Modern Greek Studies, τχ. 35/2 (2017) [The Colonels' Dictatorship and Its Afterlives]

Woodhouse, C.M., *The Rise and Fall of the Greek Colonels*, Νέα Υόρκη 1985

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2021

ISBN: 978-618-85162-6-7